

Groenevelts rehabilitatie?

„Er zijn groepen in onze samenleving die niet voor het grootste geweld terugdeinzen om de weg te versperren in de strijd voor andere zeggenschapsverhoudingen We mogen er best voor uitkomen, dat we de kapitalistische samenleving spuugzat zijn” 1). Twee uit hun verband gerukte citaten uit een rede in maart 1975 van de grootste vakbondsdemagoog, die Nederland ooit heeft voortgebracht: Arie Groenevelt. Ze werden uitgesproken in de periode van *Fijn is anders*. Dit pamflet van de Industriebond NVV beoogde door conflict de maatschappij om te turnen in een socialistische heilstaat. Vóór die omwenteling zou de industriebond iedere verantwoordelijkheid voor het reilen en zeilen van de economie afwijzen.

Thans lijkt de Industriebond NVV met zijn brochure *Vijf jaar voor kwaliteit* een van *Fijn is anders* afwijkende weg te willen bewandelen. Albeda's uitleg van conflict en participatie, uiteengezet in zijn pas verschenen boek, blijkt hier van toepassing 2). Het conflict diende om de arbeiders te mobiliseren. Thans moet het conflict worden geregeld, opdat de in onze pluralistische samenleving voorkomende deelbelangen optimaal worden behartigd. Deze andere weg betekent overigens niet dat Nederlands grootste vakbond officieel afscheid heeft genomen van *Fijn is anders*. Neen, zijn nieuwe geschrift begint met: „We waarschuwen maar vast: we zijn nog niets veranderd”; en enkele pagina's verder: „We zijn en blijven de bond van 'Fijn is anders'”. Het bedient zich eveneens van forse taal. Dat schijnt te horen in de huidige tijd. We bestrijden elkaar niet met spitsvondigheden, maar met de botte bijl.

Vijf jaar voor kwaliteit lijdt aan tweeslachtigheid, waardoor het zowel kritiek als lof kan oogsten. Kritiek is mogelijk op de wijze waarop de arbeidskostentheorie van het Centraal Planbureau wordt afgedaan. De Industriebond NVV wijst die theorie af omdat de arbeidskosten niet de oorzaak van de huidige werkloosheid zouden zijn; de arbeidskosten stegen namelijk door de wildgroei — de oorzaak — in een tijd van arbeidsschaarste. Voor de economische politiek is dat m.i. echter niet zo relevant. Een goede economische politiek hoeft de oorzaken niet steeds aan te pakken en is vaak effectief als ze de gevolgen bestrijdt. Kritiek is eveneens mogelijk op de wijze waarop de economische structuurnota wordt afgedaan. Volgens *Vijf jaar voor kwaliteit* wil de structuurnota de economische problemen oplossen door het bevorderen van de groei en komt er van een selectieve groei niets terecht. De nota *Selectieve groei* wedt, zoals bekend zal zijn, bewust op twee paarden: selectiviteit en continuïteit. Dat vereist een zeer genuanceerd beleid, waarop uiteraard gemakkelijk kritiek is te leveren. In dit verband is het interessanter op te wijzen dat de samensteller van *Vijf jaar voor kwaliteit*; Drs. P.

Vos, nauw betrokken is geweest bij het opstellen van de structuurnota, terwijl een andere betrokkene, Drs. G. Verberg van het Ministerie van Economische Zaken, in november 1976 in *NRC Handelsblad* zei dat de structuurnota wel erg veel de nadruk op de selectiviteit legt.

Vijf jaar voor kwaliteit verdient ook lof. De Industriebond NVV lijkt thans duidelijk te vragen om medeverantwoordelijkheid in het economisch leven omdat hij „vrijheid wil en geen vrijblijvendheid”. Die medeverantwoordelijkheid moet gepaard gaan met meer bedrijfsdemocratisering dan thans. Deze ommekeer in de opstelling van de industriebond uit zich vooral in het arbeidsmarktbeleid dat de bond voorstaat. De industriebond wil niet alleen de bond van de werkenden zijn, maar ook die van de werklozen. Dat betekent dat de arbeidsvoorwaardenverbetering niet zozeer in loonsverhoging, maar in bijv. arbeidstijdverkortening wordt gezocht en dat er arbeidsplaatsenovereenkomsten worden gesloten. Er wordt ingezien dat arbeidstijdverkortening op zich nog geen verbetering van de arbeidsmarkt hoeft te betekenen. Ze zal selectief en zeer overwogen moeten worden toegepast. Het rapport werkt dit niet nader uit, maar de uitgangspunten zijn goed. Zo wordt gesteld dat werkloosheid eigenlijk een gedwongen arbeidstijdverkortening is 3). Als wij in staat zouden zijn geweest die verkorting vrijwillig te maken, zou de situatie op de arbeidsmarkt geheel anders zijn. „Dan zouden we een deel van de groei voor meer vrije tijd hebben gebruikt in plaats van voor meer inkomen. En dat meerdere inkomen leveren we nu in om de werkloosheid te betalen”. *Vijf jaar voor kwaliteit* stelt vervolgens dat we de werktijd niet zo maar kunnen verkorten; we zouden er voorzichtig mee kunnen beginnen in bedrijfstakken waar toch veranderingen op til zijn. Er wordt gepleit voor proefnemingen, voordat tot invoering ervan in cao's wordt overgegaan. Een bladzijde verder wordt in het kader van de arbeidsplaatsenovereenkomsten gesteld dat gedwongen ontslagen eigenlijk niet zouden mogen plaatsvinden: „Ons doel moet dus zijn het zoveel mogelijk handhaven van het dienstverband”. Aldus blijkt dat de Industriebond NVV aanstuurt op dat wat in de praktijk reeds gebeurt en wat op grotere schaal zou moeten plaatsvinden.

De Industriebond NVV lijkt zich met *Vijf jaar voor kwaliteit* te rehabiliteren.

L. Hoffman

1) Volgens *NRC Handelsblad* van 18 maart 1975.

2) Prof. Dr. W. Albeda, *Participatie, arbeid en maatschappij*, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1976, blz. 152-168.

3) Zie ook: L. Hoffman, *Arbeidstijdvermindering als instrument voor de werkloosheidsbestrijding*, *ESB*, 5 mei 1976, blz. 437.

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i> Groenevelts rehabilitatie?	77
Column Gemiste kans, door <i>Drs. P. A. de Ruiter</i>	79
<i>Dr. K. H. Stanislaus:</i> Het Zwitserse bankgeheim	80
<i>Prof. Dr. W. A. A. M. de Roos:</i> Consumentisme. De consument soeverein of hulpeloos? (III)	83
<i>Prof. Dr. J. M. M. de Valk:</i> Tegenstrijdigheden in de samenleving	86
<i>R. de Boer:</i> Een economisch defensiemodel	89
Geld- en kapitaalmarkt Valutaherstel en rentedaling in het laatste halfjaar van 1976, door <i>Drs. H. M. J. Duyker</i>	93
Boekennieuws <i>Dr. C. Goedhart:</i> Hoofdlijnen van de leer der openbare financiën, door <i>Drs. H. M. van de Kar</i>	94
<i>Dr. W. J. de Gooijer:</i> Beheersing van technologische vernieuwing, door <i>Drs. H. Schreuder</i>	95

Zouden al die bekende economen grote diplomatentassen bij zich hebben om hun ESB's te vervoeren?

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:

STRAAT:

PLAATS:

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):

Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan*: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Adjunct-redacteur-secretaris:
L. van der Geest.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 130,— per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 88,40
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945,
of op bankrekeningno. 25.50.56.877 van
Bank Mees & Hope NV, Coolsingel 93,
Rotterdam, t.n.v. Economisch Statistische
Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,—
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR
Postbus 7021
Den Haag
Telefoon (070) 23 41 03
Telex 33101.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

Gemiste kans

Een pretpark zonder boodschap. Dat kan natuurlijk niet. Althans niet in Rotterdam. Zelfs de Efteling heeft een boodschap, al is het maar een kleine. Dan zal Lagorama, het Rotterdamse pretpark, er zeker een moeten hebben. Het ontbreken daarvan breekt B & W van Rotterdam nu zuur op. Het ziet er naar uit dat het beroep op de homo ludens in ieder van ons, dat de heer Adrianus Lagerwaard 1) doet, tevergeefs zal blijken te zijn, hetgeen jammer is. Voor de ontwerpers van het Lagorama-plan uiteraard: Clingendael Holding BV, Polyzathe BV en vernoemde heer Lagerwaard, maar zeker ook voor B & W van Rotterdam.

De fout die dit stadsbestuur heeft gemaakt is dat het volstaan heeft met zich slechts een plan te laten aanbieden. Tot en met de presentatie zag het slechts toe. Commerciële superkitsch met een doorzichtig camouflagejasje van wereldvriendschap e.d. Dat is ongeveer het beeld dat is overgekomen. Een beeld dat nu moeilijk weg te poetsen is.

Het had anders gekund. Wie zich zorgen maakt over de werkgelegenheid in de dienstensector in het Rotterdamse — en er is waarempel reden voor zulke zorg — zou eigen plannen moeten maken. Met alle waardering voor het particulier initiatief, recreatieplannen behoeven niet exclusief daaraan te worden overgelaten. Commercie behoeft geen vies woord te zijn, ook niet voor socialistische stadsbestuurders. En zeker niet als het helpt werkge-

legenheid te scheppen in een deel van de arbeidsmarkt, waar dat broodnodig is.

Een groot dagrecreatie-project in het Rijnmondgebied zou ook om andere redenen niet misplaatst zijn. In de eerste plaats loopt dit dichtbevolkte gebied bepaald niet voorop waar het gaat om de aanwezigheid van recreatievoorzieningen. Ten tweede blijkt dit gebied onvoldoende aantrekkelijk te zijn voor het internationale toerisme. Zo'n project zou een belangrijke versterking kunnen vormen van die aantrekkingskracht en daarmee een economische pijler, die garanties biedt voor een flink brok werkgelegenheid in de tertiaire sector.

Het tegen het plan ingebrachte bezwaar, namelijk dat de gekozen plek een ideale zou zijn voor woningbouw, kan worden ingebracht tegen iedere lokatie die qua bereikbaarheid geschikt is voor zo'n project. Dat keuzeprobleem houdt je dus altijd. Alleen bezwaren de opzet betreffende, commercieel zowel als programmatisch, zouden daarom de verwezenlijking van zo'n project mogen verhinderen.

Schrijver dezes heeft opeen andere plaats 2) al eens de totstandkoming bepleit van een Nederlands recreatieplan volgens de Disney-formule. Dat wil zeggen: een visualisering van belangrijke momenten en ontwikkelingen uit de geschiedenis van de lage

landen, die zowel technisch perfect als educatief verantwoord is. Ook zonder de kitsch van Disneyland en Disneyworld kan zo iets een trekpleister van formaat worden. Helaas heeft men juist de kitsch in de presentatie het meeste geaccentueerd.

De boodschap had heel nuchter moeten luiden: we willen een project maken, dat toeristen aantrekt en daarmee — direct en indirect — de werkgelegenheid in de dienstensector versterkt en dat bovendien ook nog educatief verantwoord is. Zo'n eerlijke benadering zou de politieke overlevingskansen van het plan hebben vergroot. Zij zijn nu erg klein. Hetgeen economisch gezien — want daar gaat het toch om — jammer is voor het Rijnmondgebied, al moet overigens niet worden uitgesloten dat andere gemeentebesturen in dit gebied de boodschap beter hebben begrepen. De kans is daarom groot dat we — ook al zegt de Rotterdamse raad straks nee — t.z.t. nog wel zullen horen van Lagerwaarts Lagorama.

1) De trendgevoeligen onder de lezers beter bekend als Adje of Lagor Waard, een Haagse „infiltrant” in het Provo- en Hitweekgebeuren, zo'n jaar of tien geleden.

2) Tijdens de behandeling van de begroting voor Economische Zaken 1975 in de Tweede Kamer.

Het Zwitserse bankgeheim

DR. K. H. STANISLAUS

In dit artikel komt de betekenis van het Zwitserse bankgeheim aan de orde. In het bijzonder wordt nagegaan onder welke omstandigheden het bankgeheim kan worden opgeheven. Dit is slechts zeer zelden het geval.

Het mag als bekend worden verondersteld, dat Zwitserland over een buitengewoon ontwikkeld bankwezen beschikt. Onder de 300 grootste internationale bankinstellingen, gerekend naar hun balanstotalen, zijn er zeven die in Zwitserland hun domicilie hebben. Het land telt 570 zelfstandige banken. Met inbegrip van de bijkantoren is er één bank op 1400 inwoners. 60.000 employés zijn bij de Zwitserse banken werkzaam.

De bij de banken gedeponeerde gelden bedragen per inwoner ruim Zw.fr. 18.000. Maar de door de banken verleende hypothecaire kredieten bereiken eveneens het vrij hoge peil van Zw.fr. 13.000 per inwoner. Iedere Zwitser beschikt gemiddeld over twee spaarbankboekjes.

Het balanstotaal van alle banken, groot Zw.fr. 322 mrd., beloopt 222%, dus méér dan het dubbele, van het Zwitserse bruto nationaal produkt. Gedurende de laatste dertig jaar is het gezamenlijke balanstotaal van alle banken met 1.250% gestegen, de uitzettingen in het buitenland echter met 7.365% en de verplichtingen tegenover het buitenland met 5.975%. De buitenlandse activa die in 1945 nog maar 5% van het balanstotaal beliepen, zijn sedertdien tot 33% van alle gezamenlijke balanstotalen opgeklimmen. Iedere zesde in Zwitserland gevestigde bank is een dochteronderneming van een buitenlandse bankinstelling. Hun balanstotalen maken ongeveer 10% van het balanstotaal van alle banken uit. De buitenlandse transacties van alle banken geven sedert vele jaren een batig saldo te zien. De traditionele goedkoop-geldpolitiek van de Zwitserse Nationale Bank is de voornaamste reden van deze ontwikkeling.

De buitengewoon nauwe banden met het buitenland hebben de Zwitserse banken tot middelpunt van het internationale belegging zoekende kapitaal met inbegrip van het z.g. vluchtkapitaal gemaakt. Het vertrouwen dat de Zwitserse banken aan de buitenlandse beleggers inboezemen vindt zijn oorzaak in de efficiëntie en discretie van de banken, hun soliditeit, betrouwbaarheid en liquiditeit, hun keuze uit talrijke diensten die zij aan hun cliënten over de gehele wereld kunnen bewijzen, de waardevastheid van de Zwitserse valuta, de politieke, economische en sociale stabiliteit van het land alsmede de centrale aardrijkskundige ligging, waardoor Zwitserland voor velen gemakkelijk is te bereiken en tegelijkertijd voor toeristen aantrekkelijk wordt. Belastingfaciliteiten of bepaalde aanvullende aanbiedingen kunnen de buitenlandse belegger verleiden zijn gelden aan een Zwitser-

se bank toe te vertrouwen. Steeds weer andere factoren of combinaties van factoren zullen bij de overwegingen van de potentiële belegger de doorslag geven. De gemeenschappelijke grondslag van praktisch alle beslissingen is echter een tot nu toe niet genoemde factor: het bankgeheim.

Wat het Zwitserse bankgeheim betekent

Op zich zelf is het bankgeheim geen bepaald Zwitserse instelling of uitvinding. Op het ogenblik zijn er ongeveer veertig landen, waar het bankgeheim erkend wordt. Zelfs sommige Oosteuropese landen blijken het bankgeheim van buitenlandse rekeninghouders te beschermen. Het is nog niet zo lang geleden, dat in de Westeuropese dagbladers advertenties van de Sowjetrussische Staatsbank verschenen die tot belegging in de USSR moesten aanmoedigen. Bij de opsomming van de voordelen voor de westelijke belegger werd uitdrukkelijk het bankgeheim genoemd.

Het bankgeheim is een persoonlijkheidsrecht dat de particuliere sfeer van het individu beschermt. Als een bijzondere vorm van het beroepsgeheim is de toepassing, handhaving en bescherming van het bankgeheim dikwijls wettelijk geregeld. Het bankgeheim was oorspronkelijk een gevolg van het eeuwenoude Zwitserse asielrecht. Zoals de in Zwitserland toegelaten vluchteling recht op bescherming van lijf en leven had en heeft, verkrijgt hij er tevens het recht op geheimhouding van zijn financiële status.

Tóch onderscheidt het bankgeheim, zoals het in Zwitserland wordt gehandhaafd, zich van het bankgeheim in vele andere landen door het feit, dat er in geval van schending van het bankgeheim strafrechtelijke sancties worden toegepast. Dit stelsel geldt overigens ook voor landen zoals Panama, de Bahama-eilanden, Singapore en Libanon, hoewel de juridische en daadwerkelijke uitvoering in laatstgenoemde staat uiteraard twijfelachtig zijn geworden.

Alle landen die de juridische instelling van het bankgeheim kennen, verlenen deze speciale bescherming van de persoonlijke sfeer bewust tegenover derden. De meningen lopen echter dikwijls uiteen bij het antwoord op de vraag, wie er onder derden moeten worden begrepen. Geldt de bescherming zonder voorbehoud tegenover iedereen? Zelfs tegenover de fiscus? Ook tegenover de rechter? Ook tegenover andere ambtelijke instanties? Het is wel duidelijk, dat een bank geen inlichtingen over cliënten verstrekt aan derden die hun vragen uit louter nieuwsgierigheid stellen, maar zij doet dit evenmin, wanneer dezen hun belangen aan nemelijk kunnen maken. Waar het bankgeheim in staten die het bankgeheim als zodanig kennen en erkennen uiteraard taboe is, geniet het fiscale bankgeheim echter in vele gevallen geen uitdrukkelijke bescherming. Juist hierin onderscheidt zich het Zwitserse bankgeheim fundamenteel van de in de meeste andere landen beoefende praktijk.

In alle gevallen, waar Zwitserse banken die verplichting

hebben inlichtingen omtrent hun cliënten aan de belasting-autoriteiten te weigeren, bestaat deze verplichting zowel tegenover de Zwitserse fiscus als tegenover de fiscus van elk willekeurig ander land. Tot de liberale Zwitserse rechts-principes behoort het beginsel, dat Zwitsers en buitenlanders gelijk worden behandeld. Dit geldt ook voor belastingdelicten evenals voor strafbare handelingen op deviezengebied. In het laatste geval wordt het aan de Zwitserse banken bijzonder gemakkelijk gemaakt om te weigeren inlichtingen te verstrekken, omdat Zwitserland zelf geen deviezenwetgeving kent. Bovendien nemen de Zwitserse banken tegenover alle aanvragen om inlichtingen die uit het buitenland afkomstig zijn van ouds een buitengewoon voorzichtige houding aan. Zij weten uit ondervinding, dat dergelijke aanvragen met betrekking tot belasting- of deviezenkwesties dikwijls slechts als voorwendsel dienen om politieke of andere doeleinden te camoufleren.

De grenzen van het bankgeheim

Omdat in het Zwitserse belastingrecht het aanslagstelsel van kracht is, wordt er een zekere vertrouwensverhouding tussen de fiscus en de belastingplichtige verondersteld. Mocht de belastingplichtige zich bij de aangifte hebben vergist, dan heeft hij nog geen delict bedreven en kan hoogstens worden beboet. Alleen in geval van bewezen belastingontduiking of fraude kan de belastingplichtige worden gestraft. Maar ieder der 25 Zwitserse kantons heeft daarvoor eigen rechtsnormen opgesteld. In 15 kantons moet de bank desgevraagd aan de rechter inlichtingen omtrent de fraude-rende cliënt verstrekken. In de overige 10 kantons, t.w. Bern, Lucerne, Schwyz, Uri, Nidwalden, Zug, Tessin, Graubünden, Valais en Neuchâtel, waar belastingfraude zuiver administratief wordt behandeld, heeft de bank een verschoningsrecht.

De inkomsten-, vermogens- en vennootschapsbelasting wordt door de kantons geheven. Op de inkomstenbelasting worden door de Bond opcenten geheven. Slechts in geval van een echt belastingdelict kan hier van het bankgeheim worden afgeweken. Dit geldt ook voor andere federale belastingen, zoals de op kapitaalinkomsten geheven verrekeningsbelasting (een vooruit te betalen heffing van 35% op dividenden, rente, huren, licenties, octrooien enz. die later met de inkomstenbelasting kan worden verrekend) of de invoerrechten.

Naast dit voorbehoud in het belastingrecht kent Zwitserland nog enkele andere beperkingen van het bankgeheim, zowel in het burgerlijk als ook in het strafrecht. Bij de burgerlijke rechtsvordering wordt het bankgeheim in acht kantons volledig beschermd, t.w. in Genève, Vaud, Obwalden, Bern, Bazel-landschap, St. Gall, Aargau en Neuchâtel. In zes andere kantons mag de rechter van geval tot geval beslissen of hij het bankgeheim al dan niet zal opheffen. Deze regeling geldt voor de kantons Uri, Schwyz, Zug, Nidwalden, Fribourg en Zürich. Ten slotte zijn er elf kantons, waar de banken in een burgerlijk-rechtelijk procedure desgevraagd inlichtingen moeten verstrekken resp. oorkonden en documenten dienen over te leggen. Deze kantons zijn Valais, Tessin, Thurgau, Graubünden, Glarus, Lucerne, Appenzell-Ausserrhoden, Appenzell-Innerrhoden, Schaffhausen, Bazelstad en Solothurn.

In strafrechtelijke procedures kan het bankgeheim altijd door de rechter worden opgeheven, ook al omdat de eigendomsdelicten toenemen. De misdaad wordt ook in Zwitserland niet door het bankgeheim beschermd. Maar belangen van derden mogen door een gedeeltelijke opheffing van het bankgeheim niet worden geschaad.

In geval van beslaglegging of faillissement is de bank verplicht alle gewenste inlichtingen omtrent de schuldenaar te verstrekken. In tegenstelling tot deze regeling behoeft de bank in het erfrecht slechts inlichtingen aan de erfgenamen van een rekeninghouder te verstrekken tot de datum

van het overlijden resp. tot de dag van de laatste afrekening. Alle verdergaande inlichtingen worden door de bank zelfs aan de gelegitimeerde erfgenamen geweigerd, voor zover de erflater geen andersluidende regeling heeft getroffen. Dit kan bijv. door het geven van een volmacht geschieden, waarbij de volmacht ook na het overlijden van de rekeninghouder geldig blijft, of door de instelling van een compte-joint. Overigens is de bank slechts ingeval van scheiding en deling van de boedel verplicht de noodzakelijke inlichtingen te verstrekken. Nooit mag de Zwitserse bank uit eigen beweging de vermogenswaarden van een overleden cliënt opgeven aan de inspecteur van de successierechten, zoals dit in vele landen is voorgeschreven.

Overeenkomsten met het buitenland

Slechts in de boven omschreven gevallen mag het bankgeheim in Zwitserland worden opgeheven. Dit betekent dus, dat het bankgeheim in de zich voordoende gevallen uitermate strikt wordt gehandhaafd. Slechts in geval van misdaad kunnen uitzonderingen worden toegestaan, maar zelfs dan worden de bepalingen restrictief uitgelegd. Uiteraard kan het bankgeheim uitsluitend door de Zwitserse wetgeving worden beknod. In het buitenland opgestelde rechtsprincipes kunnen hierop geen invloed hebben. Overigens wordt het bankgeheim in de bovengenoemde uitzonderingsgevallen nooit automatisch opgeheven, maar uitsluitend na een daartoe strekkend rechterlijk bevel.

Waar de opheffing van het bankgeheim de belangen van niet-ingezetenen van Zwitserland raakt, vindt de regeling plaats volgens een tussen Zwitserland en het betrokken land gesloten overeenkomst tot wederzijdse rechtshulp. Deze regeling betreft wederom uitsluitend uitzonderingsbepalingen die de bestraffing van bepaalde misdaden tot doel hebben. Hieronder vallen gewone misdaden, bij de opsporing waarvan iedereen een gegronde belang heeft. De gemiddelde rekeninghouder heeft dus hiermede niets te maken en blijft door het bankgeheim beschermd.

De Zwitsers-Amerikaanse overeenkomst tot wederzijdse rechtshulp

Een zekere uitzondering op deze stelregel vormt de onlangs tussen Zwitserland en de Verenigde Staten van Amerika gesloten overeenkomst tot wederzijdse rechtshulp. In dit volkenrechtelijke verdrag wordt voor het eerst niet alleen de gewone misdaad, maar tevens de z.g. georganiseerde misdaad behandeld. In tegenstelling tot de overeenkomsten tot wederzijdse rechtshulp op strafrechtelijk gebied die Zwitserland al eerder met Nederland, de Bondsrepubliek Duitsland, Frankrijk, Italië, Oostenrijk, Liechtenstein, Noorwegen, Denemarken, Zweden, Israël, Griekenland en Turkije heeft gesloten, vormt de „organized crime” een nieuwe rechtsterminologie. Daar de „georganiseerde misdaad” volgens het Amerikaanse strafrecht naast de klassieke, gewone en individuele misdaad met straf wordt bedreigd, heeft Zwitserland zich op zekere nauw omschreven voorwaarden uiteindelijk bereid verklaard ook in deze gevallen aan de Amerikaanse autoriteiten internationale rechtshulp te bieden. Een inbreuk op de Zwitserse soevereiniteit wordt echter niet toegestaan. Een Zwitserse commissie is van geval tot geval bevoegd in de laatste instantie een beslissing over de vraag te nemen of het om een geval van „georganiseerde misdaad” gaat en of zij tevens ertoe bereid is aan de Amerikaanse autoriteiten inlichtingen te verstrekken ter bestrijding van maffia en gangsters. Het is voor het eerst, dat Zwitserland bereid is gevonden de helpende hand te bieden bij het uitvoeren van buitenlandse strafrechtelijke bepalingen die in eigen land niet door sanctie maatregelen worden

bedreigd. Het is ook voor het eerst, dat Zwitserland met de Verenigde Staten van Amerika een overeenkomst tot wederzijdse rechtshulp heeft gesloten. Ten slotte is het tevens de eerste overeenkomst tussen een Europese staat en de Verenigde Staten van Amerika, waarin de „georganiseerde misdaad” wordt behandeld. Het is niet uitgesloten, dat andere staten met ingegrip van de EG-landen op aandringen van de Verenigde Staten een soortgelijke overeenkomst zullen sluiten, al zou het alleen een aanvulling van de bestaande overeenkomsten ter voorkoming van dubbele belasting betreffen.

Ter verduidelijking moge op deze plaats nogmaals worden gereleveerd, dat het bankgeheim in Zwitserland zelf tegenover de Zwitserse fiscus slechts in zeer beperkte gevallen van bewezen belastingontduiking en belastingfraude en dan nog slechts onder zeer bepaalde voorwaarden mag en tegenover buitenlandse belastingautoriteiten helemaal niet kan worden opgeheven. De nieuwe Zwitsers-Amerikaanse overeenkomst tot wederzijdse rechtshulp in strafzaken vormt hierop de enige uitzondering en wel uitsluitend in geval van „georganiseerde misdaad”. Maar zelfs hier zijn zo vele veiligheidskleppen ingebouwd, terwijl aan de Zwitserse autoriteiten uitdrukkelijk de uiteindelijke beslissing van geval tot geval blijft voorbehouden, dat een Zwitserse bankinstelling hoogst zelden van de verplichting tot handhaving van het beroepsgeheim zal kunnen worden bevrijd.

Deze overeenkomst betekent een tegemoetkoming aan de Verenigde Staten van Amerika, wier jarenlange strijd tegen de misdadigersorganisaties in eigen land vrij ineffectief is gebleken. Slechts in geval van bewezen belastingfraude lukt het soms aan de tamelijk machteloze Amerikaanse autoriteiten vat op de gangsters te krijgen. In dergelijke nauw omschreven gevallen zal Zwitserland in de toekomst zijn medewerking tot bestrijding van de internationale criminaliteit verlenen, zoals het dit in het verleden als lid van Interpol en andere organisaties, door middel van door Zwitserland gesloten uitleveringsverdragen of anderszins steeds heeft gedaan. In dit verband mag aan de spectaculaire miljoenenroof op het Londense vliegveld Heathrow worden herinnerd die uitsluitend door medewerking van Zwitserse autoriteiten kon worden opgehelderd en waarbij tevens het grootste gedeelte van het geroofde geld bij een Zwitserse bank kon worden teruggevonden.

Het bankgeheim — geen recht, maar een verplichting van de Zwitserse banken

Afgezien van deze bijzondere criminele kant van de materie moet echter worden beklemtoond, dat het Zwitserse bankgeheim als wettelijk beschermd beroepsgeheim vrij waterdicht is. Zoals bij belastingontduiking, belastingfraude en overtreding van deviezenbepalingen worden ook in geval van politieke en militaire misdaden door Zwitserse banken aan het buitenland onder geen beding inlichtingen verstrekt. De cliënt heeft volgens art. 47 van de Zwitserse bankwet het recht van zijn bank de absolute handhaving van het bankgeheim tegenover derden te eisen; op de bank rust anderzijds de verplichting aan deze eis gevolg te geven. Hierop kan en moet de bank zich zelfs in geval van het ingrijpen van ambtelijke instellingen e.d. beroepen.

In geval van schending van het bankgeheim wordt de schuldige bankemployé gestraft, beboet, onmiddellijk ontslagen en zal nooit meer een betrekking bij een andere bankinstelling vinden. De bank is van haar kant tegenover haar cliënt tot schadevergoeding verplicht en dient desgewenst zelfs een boete te betalen. Zij heeft van haar kant het recht van verhaal op de schuldige employé.

Het bankgeheim als middel tot bescherming van de particuliere sfeer wordt in Zwitserland zeer strikt opgevat; een ruime interpretatie ervan is niet mogelijk. Hoe restrictief de bepalingen over het bankgeheim worden uitgelegd, moge

uit een zich in de praktijk dikwijls voordoend geval blijken. Wanneer iemand die zich gelegitimeerd acht in een bepaalde zaak, bijv. in een nalatenschap, probeert bij banken inlichtingen in te winnen, ontvangt hij de gewenste inlichtingen nooit, tenzij de erflater indertijd duidelijk en op rechtsgeldige wijze aan de bank heeft meegedeeld of en zo ja, aan wie de inlichtingen mochten worden vertrekt. Bekende voorbeelden uit het jongste verleden zijn de oorlogsschat van de Algerijnse organisatie FNL en het vermogen van de overleden keizer Haile Selassie. De kracht van het bankgeheim gaat echter nog verder. Een bank zal aan derden niet alleen geen inlichtingen over de zich onder haar berusting bevindende vermogenswaarden van een cliënt verstrekken, zij zal evenmin iets over het negatieve feit laten blijken, dat zich zulke vermogensbestanddelen niet onder haar berusting bevinden. Dit betekent o.m., dat het vermogen van in het buitenland vermiste personen bij Zwitserse banken niet zou kunnen worden opgespoord. In het verleden werd hierop door een speciale wet een uitzondering gemaakt voor gedurende de Tweede Wereldoorlog vermiste personen. Deze wet had echter slechts een tijdelijk karakter.

Nummerrekeningen zijn niet anoniem

De z.g. nummerrekening is geen speciale vorm van het bankgeheim. Het is een door iedere bank toegepast zuiver administratief middel om het bankgeheim binnen de bij dezelfde bank werkzame personenkring nog effectiever te maken. Indien een aan de bank te goeder naam en faam persoonlijk bekende cliënt zulks uitdrukkelijk vraagt — anonieme nummerrekeningen behoren tot het rijk der fabelen —, dan kan de directie aan de rekening in plaats van de naam slechts een nummer toebedelen. In dat geval zal alleen een of ander directielid resp. procuratiehouder die rechtstreeks met de cliënt te maken heeft van zijn identiteit op de hoogte zijn. Dit geschiedt tevens om te voorkomen, dat al te veel bankemployés de naam van een bepaalde cliënt, bijv. van een bekende politicus, filmster enz., kennen en misschien zonder enige kwade bedoeling tegenover derden zich erop zouden kunnen beroemen, dat deze beroemdheid een rekening juist bij „hun” bank onderhoudt. Overigens is de nummerrekening geen Zwitserse uitvinding, maar is zij tevens in de Verenigde Staten van Amerika, de Bondsrepubliek Duitsland, Oostenrijk en enkele andere landen bekend.

Economische spionage eveneens strafbaar

Ten slotte mag erop worden gewezen, dat het strikt gehandhaafde Zwitserse bankgeheim door een overlappende strafrechtelijke regeling in geval van economische spionage nog bijzonder wordt beschermd. Ingelast tussen art. 272 van het Zwitserse wetboek van strafrecht over politieke spionage en art. 274 over militaire spionage bepaalt art. 273: Wie een fabrieks- of zakengeheim — en hieronder wordt tevens het bankgeheim begrepen — aan een buitenlandse ambtelijke instantie of aan een buitenlandse organisatie of aan een particuliere onderneming of hun agenten uitlevert, wordt met gevangenis of in zware gevallen met tuchthuis gestraft. Ook de poging is strafbaar. Daarnaast kunnen boetes worden opgelegd.

Ofschoon het soevereine Vorstendom Liechtenstein een eigen wetgeving bezit, wordt het bankgeheim er op een aan de Zwitserse praktijk analoge strikte wijze behandeld. In beide landen is het bankgeheim dermate hecht, dat het er tot een institutie is geworden. Wanneer het bankgeheim er niet al heel lang bekend was geweest, zou het juist in die landen moeten worden uitgevonden.

K. H. Stanislaus

Consumentisme

De consument soeverein of hulpeloos? (III)*

PROF. DR. W. A. A. M. DE ROOS

Het volgende artikel is het derde deel dat Dr. W. A. A. M. de Roos, hoogleraar economie aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam, schreef over de consumentenproblematiek. Hij behandelt thans het consumentisme: wat is consumentisme?; hoe heeft het zich in Nederland ontwikkeld?; hoe is de relatie met de vakbeweging?; is het maatschappij-kritisch? De vorige delen, handelend over consumentensoevereiniteit en economische orde, en consumentensoevereiniteit en verkoopbevordering verschenen in ESB van resp. 12 en 19 januari jl.

„In feite koopt de hedendaagse verbruiker geblinddoekt op een markt waar hij niet alleen heeft af te rekenen met produktdifferentiatie, merkdifferentiatie, model- en prijsdifferentiatie, doch ook met wisselende hoeveelheden in ongelijke verpakkingen, uiteenlopende kortingen en min of meer vlotte kredietverlening”.

(W. van Rijckeghem)

Niet zonder enige overdrijving is wel gezegd dat de consument van onze dagen markeconomisch een analfabeet is. Dit beeld is daarom onjuist, omdat het de oorzaak van het slecht functioneren bij de consument zelf legt. Naar mijn mening is het niet allereerst door gebrek aan kwaliteiten bij de consument zelf dat deze zijn rol in de markeconomie slecht speelt. Uit de voorafgaande twee artikelen in deze reeks mag blijken dat eerder de sterke invloed van producenten in de economie daaraan debet is, alsmede het feit dat de consument over onvoldoende informatie beschikt omtrent het marktaanbod, een tekort waarin de aan belangen gebonden informatie van de commerciële reclame niet kan voorzien.

Er is onvrede met de discrepantie in machtspositie tussen consumenten en producenten. De onvrede is niet beperkt tot het ervaren van de marktpositie (onzekerheid, ondoorzichtigheid), maar betreft volgens Keuning en Ketels ook factoren van technologische aard (onveilige producten, ingebouwde veroudering) en factoren van ecologische aard (schadelijke en vervuilende producten en productiewijzen) 1). De onvrede roept tegenkrachten op, waaronder de consumentenbeweging. Het ontstaan van de consumentenbeweging komt voort uit het verschil in uitoefening van macht aan vraag- en aanbodzijde op de markten voor consumptiegoederen. Ontstaan en groei van de beweging is begunstigd door de voortdurende stijging van het besteedbaar inkomen in de laatste decennia en door de steeds hogere graad van opleiding en scholing bij de mensen. De consumentenbeweging is een produkt van de economische en sociale ontwikkeling.

Het consumentisme

Met consumentisme is in dit artikel bedoeld de activiteiten van geïnstitutionaliseerde consumentenorganisaties. Tevens kunnen eronder worden begrepen de spontane acties van groepen consumenten. Doel van het consumentisme is versterking van de positie van de consument, van zijn positie op de markt alsook in het proces van economisch politieke besluitvorming. Men wil hiertoe a. het inzicht in en overzicht van de markt verbeteren; b. de consument activeren; c. de concurrentie bevorderen; d. de consument beschermen tegenover de producent.

Het gaat dus om de activiteiten van onafhankelijke organisaties. De opvatting over wat onder consumentisme moet worden verstaan is dan beperkter dan bijv. bij Day en Aaker. Zij stellen dat consumentisme refereert aan het verruimende terrein van activiteiten van overheid, bedrijfsleven en onafhankelijke organisaties die bestemd zijn om personen te beschermen tegen praktijken (zowel van bedrijfsleven als van de overheid) die de rechten van consumenten te kort doen 2). De activiteiten van de overheid zal ik in een volgend artikel behandelen onder het hoofd „consumentenbeleid”. Dat het bedrijfsleven reageert op de acties van de consumentenbeweging is haast vanzelfsprekend. Men zal er mogelijk het produktieproces en vooral de marketing-activiteiten anders gaan instellen. Ik zou dit niet willen aanduiden als consumentisme, maar als een reactie op het consumentisme.

In mijn aanduiding van het consumentisme gaat het om het organiseren van „countervailing power” tegen de vaak dominante positie van producenten in onze economie en om een meer consument gerichte benadering van economisch politieke vraagstukken. Dit is een ruimere opvatting van consumentisme dan ik heb aangetroffen bij Buskirk en Rothe, die consumentisme definiëren als „the organized efforts of consumers seeking redress, restitution and remedy for dissatisfaction they have accumulated in the acquisition of their standard of living” 3). Voor hen is de drijfveer van het consumentisme beperkt tot de frustratie-gevoelens als gevolg van het kopen van producten die niet aan de gewekte verwachtingen voldoen.

*) Aan het tot stand komen van dit en het volgende artikel in deze reeks is bijgedragen door J. Hulst, student-assistent aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

1) D. Keuning en P. C. J. Ketels, Consumentisme: theorie en praktijk, *Maandschrift Economie*, jrg. 40, nr. 8, mei 1976, blz. 450.

2) G. S. Day en D. A. Aaker, A guide to consumerism, *Journal of Marketing*, 34, juli 1970, blz. 13; geciteerd bij: C. P. Vermeulen, Consumentisme, *Socialisme en Democratie*, jrg. 30, nr. 3, maart 1973, blz. 146.

3) R. H. Buskirk en J. T. Rothe, Consumerism an interpretation, in R. M. Gaedeke en W. W. Etcheson, *Consumerism. Viewpoints from business, government and the public interest*, New York, 1972, blz. 83.

Consumentenbeweging is niet nieuw, heeft zich meer vertoond in het verleden. Nieuw is de heftigheid waarmee het zich thans manifesteert, het aantal mensen dat is geïnvolveerd, het charisma van sommige leiders (Ralph Nader!) en zijn duidelijke politieke „appeal”. Ook een halve eeuw en langer geleden is consumentenbeschermende wetgeving bepleit en tot stand gekomen. Onze Warenwet dateert van 1919. Alleen ernstige misstanden werden aldus bestreden. In de Verenigde Staten spreekt men van de „the muckraking era” (letterlijk: mest-harken). Ook de oprichting van verbruikscöoperaties kan in dit verband worden gezien. Het initiatief ging uit van de arbeidersbeweging en liep ongeveer parallel met de oprichting van de eerste vakbonden. Men wilde oorspronkelijk vooral de distributie ter hand nemen om door uitschakeling van tussenpersonen tot lagere consumentenprijzen te komen.

De erkenning van vier fundamentele rechten van de consument door Kennedy in een presidentiële boodschap van 1962 heeft waarschijnlijk gewerkt als een katalysator op de ontwikkeling van het consumentisme. Het ging om:

1. *het recht op veiligheid* — bescherming van de consument tegen het op de markt brengen van goederen die gevaarlijk zijn voor gezondheid of leven;
2. *het recht op informatie* — over feiten die de consument nodig heeft om zijn keuze te bepalen; bescherming tegen misleidende aanduiding of aanprijzing;
3. *het recht om te kiezen* — verzekerd te zijn van de toegang tot een reeks van produkten en diensten tegen concurrerende prijzen;
4. *het recht om gehoord te worden* — bij de voorbereiding van alle overheidsbeleid waarbij enig consumentenbelang in het geding is.

Een van de belangrijkste kenmerken van het consumentisme is het onbehagen met de bestaande middelen en methoden om informatie over de „markt” te krijgen, constateerden Todd en Van Raaij 4). Eerder hebben we al gezien dat de informatie via reclame onvolledig en tendentius is. Verder ontbreken de kritische commentaren van de publiciteitsmedia, om overigens verstaanbare redenen. De consumentenorganisaties beogen in de kennelijke behoefte aan objectieve informatie te voorzien, met name door warenvergelijkend en prijsvergelijkend onderzoek te organiseren en de resultaten hiervan bekend te maken. Naar mijn indruk is dit een centrale activiteit van de gevestigde consumentenorganisaties. Het dient niet alleen tot betere informatie van de consument, maar wil ook het aanbod beïnvloeden. Het warenvergelijkend onderzoek kan het beeld van de in onze economie veel voorkomende monopolistische concurrentie ingrijpend gaan veranderen. Er is — naarmate het warenvergelijkend onderzoek zich doorzet en meer bekendheid krijgt — een terugkeer te verwachten van fictieve differentiatie naar werkelijke kwaliteitsdifferentiatie. Behalve door het vergelijkend onderzoek wordt betere informatie van de consument door de consumentenorganisaties ook nog nagestreefd door het bevorderen van informatieve etikettering en het gebruik van keurmerken.

Het consumentisme wil de consument tot een gelijkwaardig tegenspeler maken in het economisch verkeer. Het gaat om de emancipatie van de consument, het consumentisme is een emancipatiebeweging. In een aantal landen zijn consumentenorganisaties tot ontplooiing gekomen. De eerste die werd opgericht was de Consumers' Union in de Verenigde Staten in 1936. Vooral in de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig volgden de andere industrielanden 5). Er is ook een internationale overkoepelende organisatie tot stand gekomen. In 1960 is in Den Haag opgericht de International Organization of Consumers Unions (IOCU). In 1972 telde deze organisatie 60 leden, waarvan vele in de ontwikkelingslanden. Doel van de IOCU is behalve het uitwisselen van ervaringen en vertegenwoordiging van de con-

sument in internationale organisaties, het bevorderen van internationale samenwerking bij vergelijkend warenonderzoek. Ook in het verband van de Europese Gemeenschap is er samenwerking. Daartoe is in 1962 gesticht het Bureau Européen des Unions de Consommateurs (BEUC). Het doel van deze organisatie is onder meer de consument in EG-verband te vertegenwoordigen.

Consumentisme in Nederland 6)

De ontplooiing van het consumentisme in Nederland kan het best worden gemarkeerd door vermelding van de volgende „historische” feiten:

- 1950 — oprichting van de Nederlandse Huishoudraad;
- 1953 — oprichting van de Nederlandse Consumentenbond (later genaamd Consumentenbond);
- 1957 — oprichting van het Consumenten Contact Orgaan (later genaamd Konsumenten Kontakt);
- 1961 — voor het eerst een „consumentenparagraaf” in de memorie van toelichting bij de begroting van het Ministerie van Economische Zaken;
- 1964 — instelling van een afdeling consumentenzaken bij het Ministerie van Economische Zaken;
- 1965 — installatie van de commissie consumentenangelegenheden van de SER;
- 1974 — verschijnen van de eerste jaarlijkse nota van de interdepartementale commissie voor consumentenzaken.

Ik realiseer me dat de gebeurtenissen van 1961, 1964 en 1974 eerder passen in het volgende artikel over het consumentenbeleid, maar vermeld ze toch hier, omdat het in actie komen van de overheid duidelijk is bepaald door de pressie van de opkomende consumentenbeweging.

De eerste organisatie in Nederland die bij haar oprichting expliciet het woord „consumentenbelangen” in haar doelstelling schreef was de Nederlandse Huishoudraad, die in 1950 als stichting werd opgericht door een aantal landelijke vrouwenorganisaties. Als consumentenorganisatie was de Huishoudraad weinig strijdvaardig. Centrale aandacht in de activiteiten kreeg vooral de huisvrouw, die binnen haar begrensde huishoudbudget zo goed mogelijk moest zien rond te komen in een wereld van groeiende consumptiemogelijkheden. De Nederlandse Huishoudraad was een federatief verband. Anders was de organisatievorm en de methodiek van de in 1953 opgerichte Consumentenbond. De Consumentenbond, een geheel onafhankelijke organisatie richtte zijn schijnwerpers op de bedrijven, hun prijsgedrag en vooral op de concentraties in het bedrijfsleven die de concurrentie beperkten. De bond ging over tot vergelijkend warenonderzoek en publiceerde met naamsvermelding wat de kwaliteiten waren en de gebreken van de diverse produkten. De derde consumentenorganisatie in tijdsvolgorde is het Konsumenten Kontakt, evenals de Nederlandse Huishoudraad van het type federatie, opgericht in 1957 door de drie grote vakcentrales, de verbruikscöoperaties en de Consumentenbond. Later zijn nog andere organisaties toegetreden, terwijl in 1971 de Consumentenbond het Konsumenten

4) Ph. P. Todd en W. F. van Raaij, Consumentenbond: quo vadis? Een economisch-psychologische analyse, *Intermediair*, 20 februari 1976, blz. 1.

5) Zie hierover W. van Rijkeghem, Vormen van consumentenorganisaties buiten Nederland, *De (on)macht van de consument*, Studium Generale 5, Rotterdam, 1970, blz. 21-37.

6) Voor deze paragraaf zijn m.n. gegevens ontleend aan mej. A. G. Fransen, De ontwikkeling van de belangenbehartiging voor de Nederlandse consument, *De (on)macht van de consument*, Studium Generale 5, Rotterdam, 1970, blz. 39-55; mej. E. Stork: Behartiging van het consumentenbelang. Vertegenwoordiging van de consument, *Intermediair*, 1 december 1972, blz. 1-5.

Kontakt weer heeft verlaten. Het Konsumenten Kontakt heeft zich sterk toegelegd op de vertegenwoordigende functie, zich daarbij concentrerend op het prijsbeleid en consumentenbeschermende wetgeving. Het uittreden van de Consumentenbond eind 1971, veroorzaakt door een verschil in inzicht omtrent de beste organisatorische opzet van de consumentenbelangenbehartiging in Nederland, heeft niet belet dat de stichting Konsumenten Kontakt en de Consumentenbond, thans de twee invloedrijkste Nederlandse consumentenorganisaties, in goede verstandhouding samenwerken.

De Consumentenbond telt thans ca. 450.000 leden, hetgeen betekent dat ruim 10% van de Nederlandse gezinshuishoudingen lid is en maandelijks de *Consumentengids* ontvangt. Dit is bij internationale vergelijking een hoog percentage dat slechts wordt geëvenaard in Noorwegen. Welke consumenten worden bereikt door het werk van de Consumentenbond? Een enquête door de Consumentenbond zelf onder haar leden in 1972 heeft aangetoond dat de leden in vergelijking tot de totale bevolking jong zijn, dat hun opleidingsniveau hoger is en dat wat hun werkkring betreft relatief velen in dienst zijn bij de overheid of non-profit-organisaties. Van de leden was 47% in loondienst bij een onderneming en 9% was werkzaam als zelfstandig bedrijfsvoerd 7). Uit een ander onderzoek, namelijk van de vakgroep economische psychologie van de Katholieke Hogeschool Tilburg, is gebleken dat een interessant verschil bestaat tussen leden van de Consumentenbond die al lange tijd lid zijn (6 jaar of langer) en degenen die nog maar korte tijd lid zijn (2 jaar of korter). De „senioren” hadden gemiddeld een hogere opleiding en hoger inkomen. Hun opvatting m.b.t. de Consumentenbond bleek principiëler dan die van de junior-leden: de zelfstandigheid van de bond t.o.v. de overheid, maar vooral t.o.v. het bedrijfsleven leeft bij hen sterker. Zij kennen de Consumentenbond minder maatschappelijke functies toe buiten de consumentenbelangenbehartiging 8).

Consumentisme en vakbeweging.

In het voorafgaande is al geconstateerd dat de vakbeweging bij het consumentisme is betrokken, in Nederland vooral door participatie van de drie vakcentrales in de stichting Konsumenten Kontakt. Een en ander past in de conceptie van een brede vakbeweging die zich niet alleen toelegt op het nastreven van hogere lonen en betere arbeidsvoorwaarden, maar ook aandacht heeft voor bijv. onderwijsvraagstukken, milieuvraagstukken, gezondheidszorg en consumptieproblematiek. Behalve bij de verwerving van het inkomen wil de vakbeweging haar leden ook steun verlenen bij de besteding van dat inkomen.

Bemoeienis van de vakbeweging met de consumptieve kant van het arbeidersbestaan is er altijd wel geweest. Ik noemde al de verbondenheid van de opkomst van de verbruikerscoöperaties met de opkomst van de vakbonden. Bekend is ook dat de vakbeweging nauw betrokken was bij het werk van woningbouwverenigingen voor betere huisvesting van de arbeiders. Ook waren er activiteiten t.a.v. vakantieverblijven en consumptiekredietverlening.

De snelle opkomst van de consumentenbeweging in de jaren vijftig en zestig heeft echter naast overheid en bedrijfsleven waarschijnlijk ook de vakbeweging verrast. Vanaf 1945 opereerde in het sociaal-economisch veld de driehoek overheid — ondernemersorganisaties — vakbeweging. Elk van deze drie partijen legde nadruk op een bepaald aspect van de sociaal-economische ontwikkeling. De overheid representeerde het algemeen belang, de ondernemersorganisaties beoogden de groei en bloei van het bedrijfsleven, de vakbeweging concentreerde zich op de verdeling van de opbrengst van de groeiende produktie. Ook de optiek van de vakbeweging was overwegend een produktie-optiek. Zolang de

meerderheid van de arbeiders niet in redelijke welstand verkeerde was het primair opgave om te strijden voor hogere lonen en sociale zekerheid.

Naarmate het discretionaire of vrij besteedbaar inkomen ook voor de modale werknemer zichtbaar werd en groeide was er voor de vakbeweging goede reden om aansluiting te zoeken bij het consumentisme. De verwerving van het inkomen en de omstandigheden waaronder dit plaatsvindt, blijft de primaire zorg van de vakbeweging, maar in het belang van haar leden zal zij zich in de toekomst ook moeten inlaten met de omstandigheden waaronder het inkomen wordt uitgegeven. „Het is immers onzinnig zonder meer hogere lonen na te streven als blijkt dat de behoeften van de arbeidersgezinnen artificieel opgedreven en gemanipuleerd worden door de produktie”, aldus een Belgisch vakbondsmedewerker 9).

In het eerste artikel van deze reeks heb ik erop gewezen dat er in de markteconomische orde een spanningsverhouding bestaat tussen consumentensoevereiniteit en bestaanszekerheid voor producenten. Consumentensoevereiniteit wordt onder meer gediend door versterking van de concurrentie in de economie. Bestaanszekerheid voor ondernemers en werknemers vraagt om beperking van de concurrentie, een zekere ordening van de markt en invloed van producenten op het koopgedrag van de consument. Voor het eerste, de consumentensoevereiniteit komt de consumentenbeweging op, terwijl de bestaanszekerheid van werknemers wordt behartigd door de vakbeweging. Het samenbrengen van consumentisme en vakbeweging, zoals bijv. voor ons land is geschied in het Konsumenten Kontakt, is daarom een niet geheel vanzelfsprekende zaak. Er moeten zich onvermijdelijk wrijfpunten voordoen tussen „het consumentenbelang” en „het werknemersbelang”. Een befaamd voorbeeld is dat van de winkelsluiting en de koopavond, voor zover het het winkelpersoneel betreft. Een ander voorbeeld is dat van het bevorderen van de concurrentie door het verlagen van de invoerrechten, hetgeen de goederenimport goedkoper maakt. De consumentenbeweging zal dit voorstaan, maar voor de vakbeweging telt zwaar dat het kan leiden tot vermindering van werkgelegenheid in de binnenlandse industrie, wanneer er onvoldoende exportmogelijkheden tegenover staan. Wat de internationale handelsbewegingen betreft, wijst Clinton Warne op de fricties die zijn ontstaan tussen consumentisme en vakbeweging in de Verenigde Staten. Amerikaanse multinationale ondernemingen hebben grote delen van hun produktie verplaatst naar landen met lage lonen, om van daaruit de eindprodukten tegen voor de consument gunstige prijzen weer in de VS te importeren. Volgens vakbondsleiders zou dit hebben geleid tot verlies van werkgelegenheid, namelijk „export” van vele honderdduizenden arbeidsplaatsen uit de VS. Toch acht Warne het onwaarschijnlijk dat dit wrijvingspunt zal leiden tot het beëindigen van de participatie van de vakbeweging in het Amerikaanse consumentisme: „There are too many issues of common concern” 10).

Deelname van de vakbeweging aan het consumentisme is m.i. van niet te onderschatten betekenis voor het consumentisme zelf, vooral waar het gaat om het beïnvloeden van het proces van economisch politieke besluitvorming. Door hun sociaal-economische machtspositie kunnen de werknemers-vakorganisaties waar nodig de stootkracht van het consumentisme versterken.

7) Wie zijn onze leden? Resultaten van onze enquête, *Consumentengids*, oktober 1972, blz. 386.

8) Ph. P. Todd en W. F. van Raaij, t.a.p., blz. 9.

9) J. L. Dehaene, De verbruikers en de oriëntatie van de economische groei, *De mens in de consumptie maatschappij*, Voordrachten tijdens de 43e Vlaamse Sociale Week, Brussel, 1970, blz. 39.

10) C. L. Warne, The consumer movement and the labor movement, *Journal of economic issues*, vol VII, nr. 2, juni 1973, blz. 314.

Tegenstrijdigheden in de samenleving

PROF. DR. J. M. M. DE VALK

Het maatschappelijke leven zit vol tegenstrijdigheden. Vele nastrevenswaardige doeleinden zijn tegenstrijdig en goede ontwikkelingen roepen ongewenste effecten op. Dr. De Valk, hoogleraar sociale filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, schrijft in dit artikel over verschillende van deze z.g. antinomieën, hoe ze ontstaan en of ze kunnen worden opgelost. Dit artikel is een bewerking van een rede die de auteur op 14 december 1976 hield voor de Vereniging van Afgestudeerden der Erasmus Universiteit Rotterdam.

Deze beschouwing gaat niet over de tegenstellingen in het maatschappelijk leven, maar over de tegenstrijdigheden die er zich in voordoen. De tegenstellingen kennen we allemaal: die tussen rijk en arm, links en rechts, jong en oud, werkgevers en werknemers, overheid en burgers. In beginsel kunnen deze tegenstellingen overbrugd worden. Het is zelfs denkbaar (hoewel niet waarschijnlijk) dat zij geheel verdwijnen. Anders is het met de tegenstrijdigheden in het maatschappelijk leven. Ook als wij het over alles met elkaar eens zouden zijn, blijven zij bestaan; zij zijn inherent aan de samenleving. Wat ik bedoel, kan waarschijnlijk het beste verduidelijkt worden met een ietwat uitgewerkt voorbeeld. Het

betreft een maatschappelijk proces dat ik ter wille van de overzichtelijkheid in een vijftal fasen heb ingedeeld. Mischien is het niet overbodig erop te wijzen dat het hier logische fasen betreft, geen chronologische.

1. In onze samenleving bestaan een aantal *doelstellingen*, die door de meeste mensen onderschreven worden. In brede kring is men van mening dat vrijheid een groot goed is, en dat er dus naar gestreefd moet worden de mondigheid, de vrije en alzijdige ontplooiing van ieder mens zoveel mogelijk kansen te geven en te bevorderen. Het gaat hier om een centrale waarde in onze cultuur, een waarde die niet alleen door liberalen en socialisten, maar ook door katholieke en protestantse christenen (die er in de vorige eeuw nog aarzelend tegenover stonden) erkend wordt.

2. Om deze waarde te verwezenlijken, is men aangewezen op enkele *middelen*, die daartoe de noodzakelijke voorwaarden moeten scheppen. De mens kan zich niet vrij ontplooiën als hij voortdurend in beslag genomen wordt door de strijd om het bestaan. Daarom moet een zekere stoffelijke welvaart gegarandeerd zijn, evenals een redelijke medische verzorging. Ook wat wij „sociale zekerheid” plegen te noemen, hoort hierbij. Ten slotte is voor de ontplooiing van de mens vereist dat hij goed onderwijs kan krijgen en dat de organisatorische verbanden waarin hij zich beweegt, zoveel mogelijk gedemocratiseerd zijn.

3. De zojuist genoemde middelen moeten in beginsel aan *iedereen* ten dienste staan. De principiële gelijkwaardigheid van alle mensen is immers ook een der centrale waarden van onze christelijk-humanistische cultuur. Maar dit betekent dat de bedoelde economische, sociale, medische en

Met of zonder maatschappijvisie

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de consumentenbeweging in ons land moeite heeft met het vinden van een juiste koers tussen de uitersten van radicaal consumentisme en liberaal consumentisme. Met radicaal consumentisme is dan bedoeld het geheel verwerpen van de hedendaagse zogeheten consumptiemaatschappij en met liberaal consumentisme het zich beperken tot het optimaliseren van de consumenttevredenheid door meer informatie te verschaffen.

Voor de Consumentenbond mag worden vastgesteld dat zij niet werkt vanuit een vernieuwende politieke visie op het consumeren. Zij bevestigt eerder het bestaande economische stelsel. Todd en Van Raaij concluderen op basis van hun onderzoek dat de politieke en maatschappelijke ideeën van de leden van de Consumentenbond zo verschillend zijn dat de bond zich wel als een service-organisatie moet presenteren. Daarnaast echter wordt op basis van hetzelfde onderzoek vastgesteld dat leden van de Consumentenbond worden gekenmerkt door een grotere sociaal-eco-

logische verantwoordelijkheid (een hoge SEV-score). De beide onderzoekers achten het gewenst dat de Consumentenbond in haar produktonderzoek nog meer de gevolgen voor het milieu, het energieverbruik en het afvalprobleem gaat betrekken. „Een kritische bezinning, of een nieuw produkt nu werkelijk nodig is en een beleid dat eerder de groei van de consumptie tracht af te remmen dan te bevorderen, is ons inziens gewenst” 11).

Het komt mij voor dat de consumentenorganisaties in verband met het laatste nóg meer aandacht zouden moeten wijden dan ze al doen aan de werking in onze economie van de verkoopbevordering in het algemeen en de commerciële reclame in het bijzonder. In het vorige artikel heb ik al vermeld dat reclame als maatschappelijk verschijnsel in de officiële statistieken wordt ontzien, dat er mede daardoor weinig wetenschappelijk onderzoek wordt ingesteld, hetgeen uiteraard tot gevolg heeft dat er onvoldoende oriëntatiepunten zijn om beleidsmaatregelen te nemen. Op redelijk

11) Ph. P. Todd en W. F. van Raaij, t.a.p., blz. 9.

educatieve voorzieningen op grote schaal ter beschikking moeten staan.

4. Deze *grootschaligheid* van de middelen kan alleen bereikt worden dank zij een aantal processen die sedert de Industriële Revolutie op gang zijn gekomen: steeds verfijndere arbeidsverdeling; verwetenschappelijking en rationalisatie van de produktie niet alleen, maar van elke vorm van georganiseerd optreden (bureaucratisering dus) en professionalisering (van de hulpverlening bijv.).

5. De voorgaande processen betekenen echter een sterke verzakelijking van het leven, eisen een grote mate van discipline van de mensen, en leiden niet zelden tot massificatie en *vervreemding*. En zo zijn wij, vertrokken met de beste bedoelingen, juist uitgekomen bij het tegengestelde van hetgeen wij wilden bereiken. In plaats van mondigheid: vervreemding; in plaats van individuele ontplooiing: massificatie.

Wat is er misgegaan?

Het voorgaande is natuurlijk een sterk geschematiseerde weergave van hetgeen zich in onze samenleving afspeelt. Maar toch niet zó dat zij voor de analyse van deze processen onbruikbaar wordt, lijkt mij. Wat is er gebeurd, dat wij tot een resultaat komen dat dermate in tegenspraak is met onze uitdrukkelijke bedoelingen? Waar is het misgegaan? Dit kan kennelijk niet worden toegeschreven aan de kwade wil van sommige groepen. In het schema is géén plaats ingeruimd voor belangentegenstellingen, klassenstrijd, uitbuiting enz. Het kent alleen goede bedoelingen, en de middelen die noodzakelijk zijn om deze bedoelingen te verwezenlijken. Blijkbaar roept het streven naar grotere vrijheid zélf, als ongewenst neveneffect, onvrijheid op, ook zonder dat mensen de vrijheid bewust aantasten.

Laten wij, om te zien wat er gebeurd is, de vijf fasen van het schema nogmaals een voor een bekijken.

1. Het probleem zou natuurlijk verdwijnen indien men het nagestreefde doel zou loslaten. In sommige subculturen zien wij dit: in bepaalde godsdienstige groeperingen bijv. staan niet de vrijheid en de individuele ontplooiing van de mens op de eerste plaats, maar de eer van God en de dienst aan de naaste. Ook in de politieke stelsels waarin men naar een „nieuwe mens” streeft, zoals in China en Cuba, geven andere waarden de toon aan. Maar dat zijn natuurlijk geen oplossingen van het dilemma dat ons hier bezighoudt; het hele probleem doet zich daar niet meer voor (en er komen uiteraard weer andere problemen voor in de plaats).

korte termijn zou verandering moeten komen in het thans bestaande tekort aan inzicht in de rol en betekenis van de reclame in onze economie. Verzameling van vele nog ontbrekende gegevens en bewerking daarvan dient hoge prioriteit te krijgen. Het zal een moeizaam proces zijn, omdat sterke belangenposities, die met het reclameverschijnsel zijn verbonden, zich zullen verzetten. Een onafhankelijke invloedrijke organisatie zou zich sterk moeten maken om de overheid ertoe te brengen voor dit fundamentele onderzoek de financiële middelen beschikbaar te stellen. Het behoort m.i. tot de taak van de consumentenorganisaties deze uitdaging aan te nemen. Er zijn aanwijzingen dat brede lagen van de bevolking met deze actie zullen instemmen, alsook met een overheidsbeleid dat de commerciële reclame in onze samenleving aan banden wil leggen. Uit een enquête die onlangs in opdracht van de Europese Commissie is uitgevoerd in de negen lidstaten van de Europese Gemeenschap, waarbij 9.500 Europese burgers werden ondervraagd is gebleken dat de Europese consument tamelijk argwanend staat tegenover reclame. Slechts 50% van de ondervraagden meenden dat de consument aan de reclame nuttige informatie overhoudt

2. Zouden wij dan misschien de gekozen middelen moeten verwerpen? Maar dat zal haast niemand willen: wat voor bezwaar kan men maken tegen (een bescheiden) welvaart, tegen onderwijs en medische verzorging? Op zich is daar niets verkeerd in. Alleen iemand als Iwan Illich is van mening dat het moderne onderwijs en de hedendaagse medische voorzieningen grotendeels moeten worden afgeschaft, maar hij vindt weinig medestanders voor zijn radicale standpunt.

3. Het probleem zou daarentegen wel opgelost zijn, indien wij de eis loslieten dat onze doelstellingen voor *iedereen* gelden. Zo gauw wij de vrijheid, mondigheid en ontplooiing slechts voor een kleine elite nastreven, vervalt onze moeilijkheid, omdat dan de grootschaligheid niet meer nodig is, met haar noodlottige gevolgen, zoals wij zo dadelijk zullen zien. Tussen haakjes zij opgemerkt dat wij hier ook stuiten op de verklaring voor het feit dat ons probleem van betrekkelijk recente datum is. Immers, vóór de Franse Revolutie hadden slechts weinigen ooit de gedachte geuit, dat vrijheid, mondigheid enz. zouden kunnen zijn weggelegd voor meer mensen dan een kleine elite.

4. Het is kennelijk de *grootschaligheid* van de voor de menselijke ontplooiing vereiste voorzieningen, die deze ontplooiing in de wielen rijdt. Daarom zijn er nogal wat mensen, die zich tegen dit aspect keren. Zij verwerpen de discipline van grote organisaties, keren zich tegen bureaucratie en rationalisatie, en pleiten voor kleinere organisatie-eenheden waarin de mens meer als persoon tot zijn recht kan komen. Sympathieke gedachten, die vertolkt worden door sommige anarchisten en groepen als Provo en de Kabouters, en die ook niet zonder invloed zijn gebleven op de programma's van onze politieke partijen. Het valt echter moeilijk in te zien hoe deze ideeën ooit meer zouden kunnen betekenen dan marginale verbeteringen. Want als men de grootschaligheid van de produktie, de medische voorzieningen, het onderwijs enz. werkelijk zou loslaten, zouden deze naar omvang en niveau zo drastisch worden aangetast dat we daarvan eerst recht een bedreiging van de menselijke kansen tot ontplooiing kunnen verwachten.

Antinomieën in de samenleving

Wat er in het hier beschreven proces gebeurt, zouden wij op twee manieren kunnen samenvatten. In de eerste plaats is dit proces een voorbeeld van wat in de maatschappij wel meer voorkomt, namelijk dat een op zich goede ontwikkeling ongewenste neveneffecten oproept, die het resultaat er-

en bijna 80% was van menig dat reclame werkt als een verborgen verleider, dat wil zeggen dat ze voert tot het aanschaffen van zaken die men niet erg hard nodig heeft. Van de ondervraagden zei 76% te vinden dat reclame de mensen dikwijls bedrieglijke inlichtingen verstrekt 12).

Het stimuleren van fundamenteel onderzoek naar de maatschappelijke werking van de commerciële reclame behoort naar mijn mening tot het werkkterrein van de consumentenorganisatie, ook van de consumentenorganisatie die het bestaande economische stelsel, in feite de georiënteerde markteconomie, aanvaardt. Een van de belangrijkste concepten in de georiënteerde markteconomie is de consumentensoevereiniteit. Het bestrijden van de veelvuldige vertekening door de commerciële reclame zal bijdragen tot herstel van de operationaliteit van dat nu aangetaste concept.

W. A. A. M. de Roos

12) Europese consument argwanend, *Europa van morgen*, juli 1976, blz. 379.

van geheel of gedeeltelijk tenietdoen. In de tweede plaats kan men het beschreven proces zien als een treffend voorbeeld van het feit dat het helaas niet mogelijk is om ontwikkelingen die elk voor zich wenselijk en nastrevenswaardig zijn, met elkaar te combineren. In dit geval betreft het de ontwikkeling naar grotere vrijheid en die naar grotere gelijkheid. Want het is nu wel duidelijk waar het breekpunt in onze schematische voorstelling ligt: in fase 3, waar naast de waarde van de vrijheid ook die van de gelijkheid wordt geïntroduceerd. Wij stuiten hier op de befaamde tegenstrijdigheid tussen vrijheid en gelijkheid, waarop reeds door Schiller is gewezen.

In meer algemene vorm geformuleerd, ziet deze tegenstrijdigheid er als volgt uit: als men de mensen vrij laat, zullen er ongelijkheden ontstaan, omdat ze ongelijke capaciteiten hebben; er zullen al spoedig sterke en zwakke groepen komen. Als men daarentegen de gelijkheid van alle mensen nastreeft, moet men hun vrijheid wel aan banden leggen om te voorkomen dat sommigen zich verrijken of hun macht uitbreiden ten koste van anderen. Dit is het grote dilemma waarvoor het democratisch socialisme staat en waarvoor het nog geen oplossing heeft gevonden (wanneer we afzien van schijnoplossingen, zoals het vervangen van werkelijke gelijkheid door gelijkheid van kansen voor iedereen; ofschoon daarover in historisch perspectief zeker wel enig goeds gezegd kan worden, een oplossing van de hier beschreven tegenstrijdigheid is het niet).

Schiller heeft aan deze en andere tegenstrijdigheden de naam gegeven van *antinomieën van de samenleving*, een benaming die door Proudhon is overgenomen. Een antinomie noemt men in de wijsbegeerte de tegenspraak tussen twee stellingen die kennelijk beide waar zijn. Op het maatschappelijk leven overgebracht heeft de antinomie gewoonlijk de betekenis dat er twee op zich wenselijke doelstellingen zijn die men niet beide maximaal kan verwezenlijken omdat zij elkaar (gelukkig meestal slechts tot op zekere hoogte) uitsluiten. De zojuist genoemde antinomie vrijheid-gelijkheid is ongetwijfeld de beroemdste. Veel aandacht is eraan besteed door Alexis de Tocqueville, wiens befaamde *Democratie en Amérique* (1835-1840) in wezen niets anders is dan een onderzoek naar de vraag, hoe de vrijheid kan worden gered in een samenleving die naar steeds grotere gelijkheid tendert. Ook Max Weber heeft zich diepgaand met dit vraagstuk beziggehouden. In recente beschouwingen over de sociaal-economische en politieke situatie van ons land duikt het eveneens telkens op.

Maar het verschijnsel der tegenstrijdigheden in de samenleving is van wijdere betekenis dan alleen de antinomie vrijheid-gelijkheid. Er kunnen veel meer antinomieuën worden gesignaleerd. Soms overlappen zij elkaar; misschien kunnen zij uiteindelijk wel alle herleid worden tot een of een paar fundamentele antinomieuën. Laat ik hier met een eenvoudige opsomming volstaan.

Daar is allereerst de antinomie tussen gelijkheid en geborgenheid. De menselijke behoefte aan geborgenheid staat niet alleen in een spanningsverhouding met de vrijheid (dat is zonder meer duidelijk), doch ook met de gelijkheid. Immers, als we in beginsel allemaal gelijk zijn, worden wij niet meer beschouwd en behandeld als mensen van een bepaalde groep, stand of streek, met alles wat dit inhoudt aan nest-warmte en geborgenheid. Vrijheid is een belangrijke waarde, gelijkheid eveneens, maar geworteld-zijn niet minder; dat is overtuigend aangetoond door Simone Weil in haar ten onrechte weinig bekende sociaal-ethische meesterwerk *l'Enracinement* (1949). Over de antinomie vrijheid-geborgenheid heeft Erich Fromm geschreven (*Escape from Freedom*) (1941) en laatstelijk nog Jean-François Revel in zijn *La tentation totalitaire* (1975). Een andere beroemde antinomie is die tussen democratie en efficiency, overtuigend geformuleerd door Robert Michels in zijn „ijzeren wet der oligarchisering” (1911), maar ook door Max Weber en Mao Tse-toeng behandeld. Ook Karl Mannheims bekende on-

derscheiding tussen substantiële en functionele rationaliteit kan worden herleid tot een maatschappelijke antinomie.

Op wat meer concreet gebied vinden wij tegenstrijdigheden tussen de interne en de externe democratisering van het onderwijs; tussen rechtvaardigheid en doelmatigheid in de toepassing van het recht; tussen particulier initiatief en zorg door de gemeenschap; tussen de wens van studenten om hun studieprogramma zoveel mogelijk naar eigen keuze in te richten en hun verlangens naar studiebegeleiding of naar het werken in projectgroepen; tussen het kweken van een elite door het onderwijs (nodig om technisch en economisch bij te blijven) en de democratisering van de school; tussen het behandelen van patiënten als mensen en een therapie waarbij een maximaal gebruik wordt gemaakt van het medisch-technische instrumentarium. De reeks kan nog worden voortgezet, en het is ook niet mijn bedoeling om alle genoemde tegenstrijdigheden toe te lichten of uit te werken. Ze worden hier alleen maar gesignaleerd. Interessanter is de vraag, wat wij met deze sociale antinomieuën doen. Wat moet onze houding ertegenover zijn? Kunnen wij ze oplossen?

Oplossingen?

Ten aanzien van de door hen gesignaleerde antinomieuën nemen de klassieke denkers van de sociologie verschillende houdingen aan. Wat de tegenspraak tussen vrijheid en gelijkheid betreft, pleit Tocqueville voor een zeker evenwicht tussen beide. De mensen moeten in de staat — die enorme machtconcentratie tegenover de massa der individuele burgers — hun vrijheid handhaven door zoveel mogelijk in verenigingen, actiegroepen, comités en partijen voor hun specifieke belangen op te komen (een oplossing die ook vandaag door tal van mensen in hun spanningsverhouding met de staatsbureaucratie wordt nagestreefd). Marx daarentegen lijkt het probleem te onderschatten: in de klasseloze maatschappij zal de staatsbureaucratie vanzelf verdwijnen. Max Weber ziet geen uitweg: de mensen zijn in hun eigen organisatorische scheppingen gevangen als in een stalen kooi. De toekomst stemt hen uiterst pessimistisch.

Een hoopvoller geluid vernemen wij bij Proudhon. Het is overmijdelijk dat deze tegenstrijdigheden en spanningen optreden, zegt hij; zij behoren tot het sociale leven zoals de spanning tussen lichaam en geest kenmerkend is voor het menszijn. Men moet dus niet krampachtig proberen om deze antinomieuën op te heffen. Men moet er mee leren leven, er het beste van trachten te maken, want spanningen kunnen ook vruchtbaar zijn. Zij kunnen ons behoeden voor eenzijdigheden, zij kunnen onze aandacht richten op andere aspecten van ons bestaan. Zij zijn een uitdaging aan onze vindrijkheid en creativiteit.

Wat zou dit nu in de praktijk van het sociale, het economische en het politieke leven kunnen betekenen? Ik wil ter afsluiting van deze beschouwing enkele gedachten noteren die misschien kunnen helpen bij het bepalen van onze houding ten aanzien van sociale antinomieuën. Het is een pretentieloze opsomming, want er kan natuurlijk geen sprake van zijn dat een zo fundamenteel sociaal-filosofisch vraagstuk in een handomdraai wordt opgelost.

1. In de eerste plaats kan worden opgemerkt dat het bij deze antinomieuën gaat om het verzoenen van het overzoenlijke. Men moet daarom vermijden te streven naar het maximaliseren van een der beide leden van de tegenstrijdigheid (bijv. alleen de vrijheid, of alleen de geborgenheid, of alleen de gelijkheid, of alleen de efficiency nastreven). Er moet gezocht worden naar een *optimum* waarin de verschillende doeleinden zo goed mogelijk gecombineerd worden.

2. Wanneer het gaat om antinomieuën, is *polarisatie* als politieke taktiek daarom zinloos. Het gaat er in de samenleving lang niet altijd om, een misstand op te heffen en te vervangen door gezonde verhoudingen. Was het maar zo eenvoudig. (Soms is dit natuurlijk wel het geval, wanneer er ge-

Een economisch defensiemodel

R. DE BOER*

In een vorig artikel in dit blad 1) heb ik o.m. betoogd dat het economisch potentieel, relevant voor de slagkracht van een land of bondgenootschap, twee aspecten heeft, namelijk het materieel- en het mankrachtaspect. De omvang van het economisch potentieel wordt nu bepaald door de mate waarin aan de behoeften van de conventionele strijdkrachten in oorlogstijd qua mankracht en goederen kan worden voldaan. Het voorgaande houdt in dat, wil men in de vreedstijd nader kunnen ingaan op de vraag of het economisch potentieel groot genoeg is om de conventionele strijdkrachten in oorlogstijd naar wens te kunnen bevoorraden, ramingen zullen moeten worden opgesteld omtrent deze behoeften.

In dit artikel zal worden aangegeven hoe met behulp van een daarop toegespitst economisch model kan worden nagegaan in hoeverre aan de geraamde behoeften tegemoet kan worden gekomen; met andere woorden, hoe groot het economisch potentieel is. Dit wordt aan de aanbodzijde bepaald door de omvang en aard van de produktiestructuur van het betreffende land. Een economisch model dat zowel een goed inzicht geeft in de omvang als de samenstellende delen van de produktiestructuur, is het welbekende „input-output“-model, reden waarom dit voor ons doel als uitgangspunt is gekozen.

Een eenvoudig „input-output“-model

Een „input-output“-model kan worden opgezet zoals in figuur 1 is aangegeven. Hierbij wordt de totale produktiecapaciteit onderscheiden in n bedrijfsklassen 2), waarvan vervolgens wordt verondersteld dat deze ieder slechts één produktsoort voortbrengen.

In het model staat tabel A centraal. Deze geeft voor iedere bedrijfsklasse in de kolom het intermediaire verbruik van goederen en diensten, voortgebracht in de andere bedrijfsklassen, gemeten in guldens per jaar. In tabel G wordt de benodigde invoer per bedrijfsklasse geregistreerd en in tabel H

de bruto toegevoegde waarde, bestaande uit lonen, winsten, afschrijvingen en indirecte belastingen minus subsidies. De som van intermediair verbruik, invoer en bruto toegevoegde waarde wordt genoteerd in de betreffende cel van het kolomtotaal. In de rij van iedere bedrijfsklasse worden in tabel A de leveringen aan andere bedrijfsklassen genoteerd

* De auteur is hoofd van de afdeling Economische Aangelegenheden en Openbare Nutsbedrijven van Rijnmond.

1) Economie en slagkracht, *ESB*, 7 juli 1976.

2) Het Centraal Bureau voor de Statistiek stelt tabellen op die tot 70 bedrijfsklassen gaan.

streden moet worden tegen flagrant onrecht; in die gevallen is polarisatie een bruikbare strijdmethode). Vaak echter komt het voor dat het radicaal uitroeien van een misstand een andere misstand oproept — zoals helaas meestal blijkt na revoluties.

3. Wanneer er terecht wordt gewaarschuwd tegen ongewenste maatschappelijke ontwikkelingen — zoals in het afgelopen jaar, toen verschillende economen hebben gewezen op de nadelige aspecten van de groei van de overheidsbureaucratie, of van de grotere gelijkheid — moet men niet automatisch concluderen dat deze verschijnselen dús verfoeilijk zijn. Hun tegengedelen kunnen evenzeer verwerpelijk zijn.

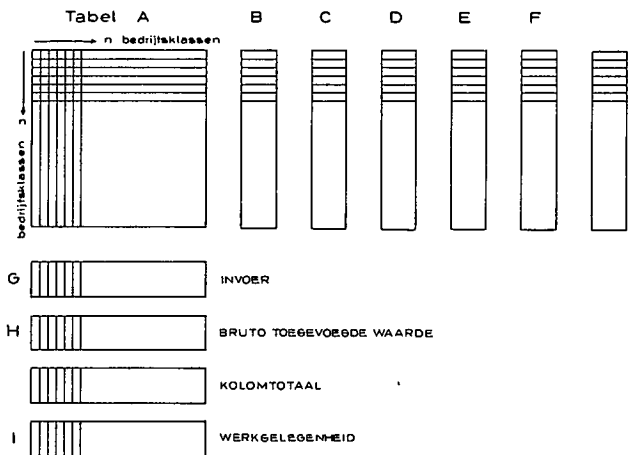
4. Om dit te kunnen vaststellen, moet men in ieder afzonderlijk geval nagaan of we met een antinomie te doen hebben of niet. Mensen als Friedmann en vóór hem Hayek lijken daaraan voorbij te zien. Zij waarschuwen tegen reële gevaren, maar verwaarlozen de even reële bezwaren van de tegengestelde ontwikkeling (natuurlijk kan dit in een politieke tactiek passen, maar wetenschappelijk gezien is het ontoelaatbaar). Het lijkt eigenlijk zo voor de hand te liggen, maar men ziet toch vaak dat aan dit aspect van de sociale werkelijkheid voorbij wordt gezien. Wanneer politici bij-

voorbeeld enerzijds hameren op wat ik voor het gemak maar even de Club-van-Rome-problematiek zal noemen, en anderzijds pleiten voor radicale democratisering, dan vraagt men zich af of deze lieden zich wel realiseren dat beide strevingen elkaar ten minste gedeeltelijk uitsluiten. Hetzelfde geldt voor de naïeve uitspraak in de preambule van de WUB (1970) dat verwacht kan worden dat de democratisering van de universiteit tevens de efficiency van het universitaire bedrijf zal vergroten. Geen kwaad woord over beide doeleinden, maar dat ze zonder problemen gecombineerd kunnen worden, zal nu toch wel niemand meer volhouden.

Ten slotte, en een beetje bij wijze van troost na deze mischien voor sommigen ietwat desillusionerende beschouwing: het is gelukkig niet zo, dat alle strevingen in de samenleving in antinomische verhouding tot elkaar staan. Menselijke solidariteit, onderlinge liefde en genegenheid vallen buiten dit schema, zoals wordt aangegeven door de zegswijze: gedeelde smart is halve smart, gedeelde vreugde is dubbele vreugde. Het zijn deze menselijke kwaliteiten, die ons wellicht kunnen helpen bij het leren leven met de antinomieën in de samenleving.

J. M. M. de Valk

Figuur 1. Economisch „input-output“-model

A: Intermediaire leveringen;
 B: Particuliere consumptie;
 C: Overheidsconsumptie;
 D: Particuliere investeringen;
 E: Overheidsinvesteringen;
 F: Uitvoer.

en in de tabellen B, C, D, E en F de finale bestedingen, bestaande uit respectievelijk de particuliere consumptie, de overheidsconsumptie, de particuliere investeringen 3), de overheidsinvesteringen 3) en de uitvoer. Het totaal van al deze leveringen wordt genoteerd in de betreffende cel van het rijtotaal.

De corresponderende rij- en kolomtotalen zijn gelijk omdat per bedrijfsklasse en per tijdseenheid de door productie en invoer beschikbare hoeveelheid goederen per definitie gelijk is aan de hoeveelheid goederen die in de overeenkomstige tijdseenheid per bedrijfsklasse wordt afgezet in binnen- en buitenland.

In tabel I wordt de werkgelegenheid per bedrijfsklasse weergegeven. Deze tabel is na het kolomtotaal opgenomen, omdat deze in feite een nadere specificering is van een deel van de bruto toegevoegde waarde. Bovendien wordt de werkgelegenheid veelal in een andere eenheid gemeten — bijvoorbeeld in arbeiders of in manjaren — dan de andere economische grootheden.

Voor de rest van het betoog wordt vervolgens verondersteld dat de weergegeven productie-omvang gelijk is aan de productiecapaciteit, met andere woorden de aanwezige beroepsbevolking en kapitaalvoorraad zijn volledig ingeschakeld.

Het economisch defensiemodel

Ten einde het hierboven in het kort omschreven model toe te spitsen op de aan de orde zijnde vraagstukken, zal het model in een aantal opzichten moeten worden aangepast. Daartoe worden in de eerste plaats alle in de overeenkomstige cellen van de tabellen B, C, D en E vermelde finale bestedingen samengevoegd tot één kolomvector. Met uitzondering echter van de leveringen van wapens en militaire goederen aan de strijdkrachten; deze worden in een afzonderlijke kolomvector geregistreerd. De gegevens voor de afsplitsing van de defensie-aankopen van de totale overheidsconsumptie 4) zullen door het departement van defensie moeten worden opgesteld, met een bijbehorende indeling naar bedrijfsklasse van deze aankopen.

De kolomvector die de uitvoer per bedrijfsklasse weergeeft, wordt gehandhaafd en kan uit strategische overwegingen nader worden onderverdeeld in bijvoorbeeld de uitvoer naar bondgenoten, de derde wereld en naar Warschaupact-landen.

Vervolgens wordt de totale productiecapaciteit onderscheiden in een vijftal sectoren. Deze zijn:

1. De militaire sector; deze omvat alle bedrijfsklassen die wapens en militaire goederen voortbrengen ten behoeve van de eigen strijdkrachten dan wel bestemd voor de uitvoer.
2. De civiele sector; deze omvat de bedrijfsklassen die de voor de strijdkrachten en burgerbevolking als noodzakelijk gekwalificeerde goederen voortbrengen.
3. De ombouwsector; deze behelst de bedrijfsklassen die na ombouw wapens of militaire goederen kunnen produceren.
4. De indirecte sector; deze bevat de bedrijfsklassen die goederen en diensten produceren die direct of indirect als input dienen voor de onder punten 1, 2 en 3 bedoelde bedrijfsklassen.
5. De resterende sector; deze betreft de overblijvende bedrijfsklassen.

De militaire sector bevat allereerst de bedrijfsklassen die wapens en militaire goederen leveren aan de strijdkrachten. Deze kunnen zoals gezegd door het departement van defensie worden aangegeven. Daarnaast moeten nog de bedrijfsklassen worden geïdentificeerd die alleen maar wapens en militaire goederen exporteren. Dit zal met behulp van de aanwezige gegevens omtrent de uitvoer moeten worden vastgesteld. Op deze wijze is dan de inhoud van de militaire sector bepaald.

Het belangrijkste kenmerk van een oorlogseconomie is wel dat deze volledig ondergeschikt wordt gemaakt aan de eisen die de oorlogsvoering stelt. Dit houdt o.m. in dat desnoods aan het bestaande bestedingspatroon paal en perk wordt gesteld ten einde zonedig de op de oorlogsvoering gerichte productie te vergroten. Alleen de overheid beschikt over de nodige machtsmiddelen om een dergelijke heroriëntatie van de produktiestructuur op korte termijn af te dwingen. Hiertoe is in de eerste plaats een inzicht nodig in de omvang en aard van de voor het levensonderhoud van de burgerbevolking en strijdkrachten absoluut noodzakelijke goederen en diensten. De burgerlijke en militaire autoriteiten dienen hiervoor ramingen op te stellen. Hierbij zal moeten worden vastgesteld welke goederen en diensten in welke hoeveelheden als noodzakelijk worden beschouwd. Met het antwoord op de vraag welke goederen en diensten tot de absoluut noodzakelijke worden gerekend, is nog niet bepaald tot welke omvang alle bedrijfsklassen tot de civiele sector moeten worden gerekend. Dan kan namelijk blijken dat de benodigde hoeveelheden geringer zijn dan de aanwezige productiecapaciteit. Hierop komen wij later nog terug.

De bedrijfsklassen die tot de zogenaamde ombouwsector moeten worden gerekend zullen met behulp van bedrijfstakdeskundigen moeten worden geïdentificeerd. Naast inzicht in de bedrijfsklassen is hiervoor ook nodig inzicht in de behoeften aan wapens en militaire goederen van de strijdkrachten. Hier zal niet nader op dit overigens lastige identificatieproces worden ingegaan en voorshands worden aangenomen dat de bedrijfsklassen die qua productie kunnen worden gericht op wapens en militaire goederen zijn opgespoord, waarmee de inhoud van de ombouwsector is vastgelegd.

Drie van de vijf genoemde sectoren zijn thans bepaald. Met behulp van de bekende „input-output“-technieken is het nu mogelijk vast te stellen welke bedrijfsklassen tot de zogenaamde indirecte sector behoren. De overblijvende worden dan gerekend tot de resterende sector.

De laatste aanpassingen die nog op het in figuur 1 weergegeven „input-output“-model worden aangebracht betreffen de tabellen invoer en werkgelegenheid. De tabel van de

3) In de investeringen zijn tevens de voorraadmutaties opgenomen.
 4) Volgens de richtlijnen van de Nationale Rekeningen worden ook de militaire investeringen vanwege hun specifieke karakter tot de overheidsconsumptie gerekend.

invoer wordt, evenals de uitvoertabel, uit strategische overwegingen nader onderverdeeld naar herkomst, bijvoorbeeld de bondgenoten, de derde wereld en Warschaupactlanden. De werkgelegenheidstabel ten slotte, waarin de werkgelegenheid per bedrijfsklasse wordt geregistreerd, wordt onderverdeeld naar voor mobilisatie relevante kenmerken als geslacht en leeftijdsklasse.

Op de hierboven omschreven wijze hebben wij het algemene „input-output”-model gemodificeerd tot het economisch defensiemodel (EDM) zoals dat is weergegeven in figuur 2.

Het materieelaspect van het economisch potentieel

Met behulp van het in de vorige paragraaf beschreven EDM kan inzicht worden verkregen in de omvang van de aanbodfactoren die het economisch potentieel bepalen. Alvorens nu tot de vaststelling van het economisch potentieel over te gaan is nodig een inzicht in de omvang en aard van de behoeften van de conventionele strijdkrachten in oorlogstijd; de vraagfactoren dus die het economisch potentieel bepalen. De omvang en aard van deze behoeften bij de verschillende typen van conflict, zal door de militaire leiders moeten worden opgesteld, bijvoorbeeld met behulp van simulatietechnieken. In het kader van dit artikel gaan wij er van uit dat deze behoeften bekend zijn en beperken wij ons eenvoudigheidshalve tot één type conflict. Voorts veronderstellen wij dat de materieelbehoeften in oorlogstijd van dezelfde aard zijn als die in vreedstijd, doch wel groter dan de productiecapaciteit van de militaire sector. Dit betekent dus dat de bedrijfsklassen 7 en 8 in tabel P van figuur 2 na ombouw dezelfde produkten voortbrengen als die van twee bedrijfsklassen uit de militaire sector. Voorts wordt verondersteld dat er bij de strijdkrachten aanvulling van mankracht nodig is en dat hieraan alleen ten laste van de beroepsbevolking kan worden voldaan.

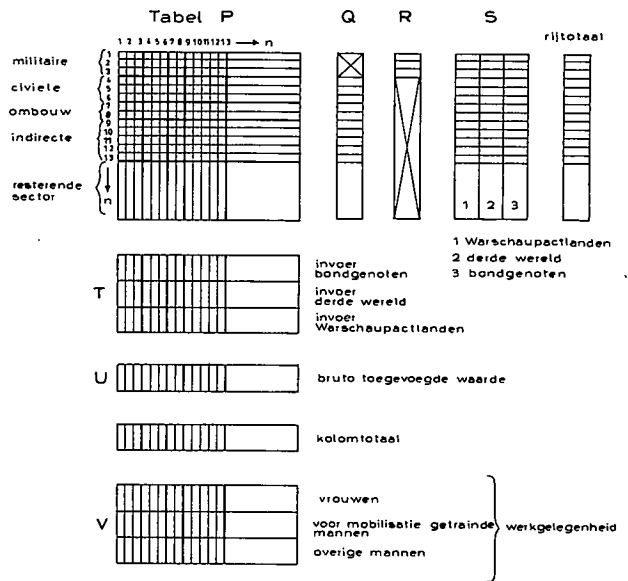
Beschouwen wij nu eerst het materieelaspect van het economisch potentieel dan zijn er twee mogelijkheden. De eerste is die waarbij de behoefte aan wapens en militaire goederen kleiner is dan de gezamenlijke productiecapaciteit van de militaire sector en ombouwsector. De omvang van het materieelaspect van het economisch potentieel is dan gelijk aan de voor de bevrediging van de behoeften benodigde productiecapaciteit. De tweede mogelijkheid is dat de behoefte aan wapens en militaire goederen groter is dan de gezamenlijke productiecapaciteit van de militaire sector en ombouwsector. De omvang van het materieelaspect van het economisch potentieel is dan gelijk aan de aanwezige productiecapaciteit. In dit geval zullen de militaire leiders er echter op bedacht moeten zijn dat er zich gedurende het conflict tekorten aan wapens en militaire goederen zullen voordoen. Hieraan kan al in vreedstijd tegemoet worden gekomen door grotere voorraadvoering, uitbreiding van de relevante capaciteit van de militaire sector, door invoerregelingen, plannen tot invoering van ploegenarbeid enz.

De hier gepresenteerde schematische tweedeling met betrekking tot het al dan niet voldoende groot zijn van de gezamenlijke productiecapaciteit van militaire sector en ombouwsector zal in de praktijk per bedrijfsklasse moeten worden nagegaan, waarbij de bedrijfsklassen van genoemde sectoren soms wel, soms niet aan de behoeften kunnen voldoen.

Het mankrachtaspect van het economisch potentieel

Wenden wij ons nu tot het mankrachtaspect van het economisch potentieel dan kan met betrekking tot de behoefte aan mankracht worden opgemerkt dat deze vanwege de snelle inzetbaarheid 5) zal moeten bestaan uit personeel dat door regelmatige herhalingsoefeningen op het vereiste operationele niveau is. Stel de vraag naar mankracht van het vereiste

Figuur 2. Het economisch defensiemodel

Q: Civiele binnenlandse bestedingen;
R: Aankopen van wapens en militaire goederen;
S: Uitvoer.

trainingsniveau op het moment van uitbreken van een conflict is M_v .

Stel nu dat het totale aanbod van personeel dat zich op het vereiste trainingsniveau bevindt M_a bedraagt, waarbij tevens geldt

$$M_a \geq M_v \quad (1)$$

Stel voorts dat uit een daarop ingerichte mobilisatie-administratie kan worden afgelezen welk deel van M_a werkzaam is in de militaire sector M_a^1 , welk deel in de civiele sector M_a^2 , in de ombouwsector M_a^3 , in de indirecte sector M_a^4 en in de resterende sector M_a^5 .

$$\text{Dan is } M_a = M_a^1 + M_a^2 + M_a^3 + M_a^4 + M_a^5 \quad (2)$$

Wanneer $M_v < M_a^5$ is dan betekent dit dat de benodigde mankracht van dat vereiste niveau volledig kan worden gemobiliseerd uit de resterende sector, waardoor het materieelaspect niet in het gedrang komt. Wanneer echter $M_v > M_a^5$ is, ontstaan wel problemen, omdat een volledige mobilisatie ter grootte van M_v dan ten koste zal gaan van productiecapaciteit die direct of indirect nodig is voor de voortbrenging van de voor het levensonderhoud noodzakelijke goederen en diensten, wapens en militaire goederen.

Zoals reeds is opgemerkt bij de bespreking van de sectorindeling, ligt het in de rede te verwachten dat de aanwezige productiecapaciteit van de civiele sector groter is dan de voor het levensonderhoud noodzakelijke goederen en diensten. In dit geval nu wordt met behulp van de „input-output”-rekentechnieken de effecten nagegaan van een verlaging van de aanwezige productiecapaciteit van de civiele sector tot de noodzakelijke. In de eerste plaats zal een deel van de beroepsbevolking en dus ook een deel dat voor mobilisatie in aanmerking komt, niet meer nodig zijn en dus voor mobilisatie beschikbaar zijn. Stel het deel dat voor mobilisatie beschikbaar komt op m_a^2 . In de tweede plaats zal ook de omvang van de indirecte sector geringer worden en zal ook daar een deel van de beroepsbevolking en dus een deel dat voor mobilisatie in aanmerking komt, beschikbaar komen. Stel dit deel op m_a^4 .

Als nu $M_v < M_a^5 + m_a^2 + m_a^4$ dan kan zowel aan het materieelaspect als aan het mankrachtaspect volledig worden voldaan en is M_v gelijk aan de omvang van het mankrachtaspect van het economisch potentieel.

5) Zie ook „Slagkracht en economie”, *ESB*, 7 juli 1976.

Is echter $M_v > M_a^1 + m_a^2 + m_a^4$ dan kan onder de hier geldende veronderstellingen niet tegelijkertijd aan beide aspecten van het economisch potentieel worden voldaan. Het is dan aan de militaire leiders een keuze te maken.

Een alternatieve benadering van het mankrachtaspect

Tegen de hiervoor weergegeven benadering van het mankrachtaspect kunnen naar mijn mening echter een tweetal reële bezwaren worden ingebracht, een praktisch en een fundamenteel. Het praktische bezwaar is dat het zeer moeilijk zo niet onmogelijk is een up-to-date mobilisatie-administratie bij te houden gebaseerd op de bedrijfsklasse van betrokkenen, o.a. omdat hiervoor de medewerking van betrokkenen nodig is iedere keer dat van werkgever wordt veranderd. Het fundamentele bezwaar is dat bij de bepaling van de omvang van het mankrachtaspect substitutie van arbeid in de „noodzakelijke” sectoren door arbeid uit de resterende sector volledig buiten beschouwing wordt gelaten. Met andere woorden degenen die uit de noodzakelijke sectoren worden gemobiliseerd, kunnen in een aantal gevallen waarschijnlijk worden vervangen door mensen uit de resterende sector. Ten einde aan deze bezwaren tegemoet te komen is een andere benadering denkbaar. Daarbij wordt dan als „economisch” criterium voor de beschikbaarheid voor mobilisatie niet uitgegaan van het onderscheid „noodzakelijke” en „resterende sector”, waarin betrokkene werkzaam is, maar van het beroep dat de betrokkene vervult. Dit omdat verwacht mag worden dat het beroep minder frequent verandert dan de werkkring en de mobilisatie-administratie daardoor minder snel verouderd. Met als uitgangspunt het met behulp van het EDM gemaakte onderscheid naar sectoren wordt nu nagegaan welke beroepen in de militaire, de civiele, de indirecte en de ombouwsector essentieel zijn voor de betreffende productieprocessen en bovendien uniek in die zin dat deze beroepen niet voorkomen in de resterende sector. Bij de mobilisatieplannen wordt nu zorg gedragen dat degenen die één van die z.g. „onvervangbare” beroepen vervullen, geen mobilisatiebestemming krijgen. Van de overige beroepen wordt voorshands verondersteld dat deze ook vervuld kunnen worden door personen uit de resterende sector.

De vaststelling van de omvang van de mankracht verloopt nu als volgt. Stel wederom de vraag naar mankracht M_v en het aanbod M_a , waarbij geldt dat $M_a \geq M_v$. In M_a zijn nu zoals gezegd geen mobilisanten opgenomen die een „onvervangbaar” beroep uitoefenen. De mobilisatie kan nu plaatsvinden uit alle sectoren zonder dat de productie van de noodzakelijke goederen en diensten, wapens en militaire goederen wordt aangetast, mits de omvang van de mobilisatie M_v maar niet groter is dan de werkgelegenheid in de resterende sector, die voor de substitutie in de andere sectoren moet zorgdragen. Stel de werkgelegenheid in de resterende sector op W^5 , dan is bij $M_v < W^5$ de omvang van het mankrachtaspect van het economisch potentieel gelijk aan M_v . Is $M_v > W^5$ dan kan in eerste instantie de bestaande productiecapaciteit van de civiele sector worden teruggebracht tot de benodigde, waardoor ook de indirecte sector in omvang afneemt en in beide sectoren werknemers worden vrijgemaakt. Stel de omvang in sector 2 op w^2 en in sector 4 op w^4 . Indien nu $M_v < W^5 + w^2 + w^4$ dan kan wederom aan het vereiste materieel- en mankrachtaspect van het economisch potentieel worden voldaan.

Is evenwel $M_v > W^5 + w^2 + w^4$ dan worden de militaire leiders wederom voor de keuze geplaatst, welk aspect te laten prevaleren, of, zoals reeds eerder is opgemerkt, in vrede stijd hiervoor voorzieningen te treffen in de vorm van grotere oorlogsvoorraden, invoerafspraken met bondgenoten, plannen tot invoering van ploegenarbeid, arbeidstijdverlenging enz.

Welke van de twee benaderingen de voorkeur verdient, hangt af van de juistheid van de veronderstelling van de mogelijkheid tot substitutie van arbeid. Als dit inderdaad behoudens de onvervangbare beroepen, op grote schaal mogelijk is, dan verdient de tweede benadering de voorkeur; én omdat de mobilisatie-administratie gemakkelijker te voeren is én omdat een groter aantal van de voor mobilisatie in aanmerking komende mannen ook daadwerkelijk kan worden opgeroepen. In de eerste benadering worden alle potentiële mobilisanten in de noodzakelijke sectoren geblokkeerd; bij de tweede benadering alleen degenen die een onvervangbaar beroep vervullen. Met andere woorden in het laatste geval is het aanbod van voor mobilisatie geschikten, zonder dat de noodzakelijke productiecapaciteit wordt aangetast, groter.

Andere toepassingen

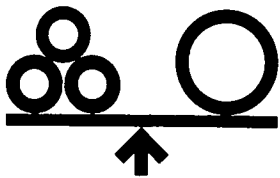
Naast het vaststellen van de omvang van het mankracht- en materieelaspect van het economisch potentieel en de daarop gebaseerde conclusie of deze al dan niet toereikend zijn voor de geraamde behoeften, kan het EDM ook behulpzaam zijn bij de evaluatie van een ander belangrijk economisch aspect van de slagkracht, namelijk de afhankelijkheid van het materieelaspect van de invoer van goederen. Daartoe is de invoer in het model nader onderverdeeld naar aantal relevante regio's. Met behulp van het EDM kan nu worden nagegaan wat de gevolgen voor het materieelaspect zijn van het wegvallen van bijvoorbeeld de invoer uit de Warschaupactlanden of uit de „derde wereld”. Zo nodig kan de hier gemaakte onderverdeling verder naar behoefte worden verfijnd. Eveneens kan worden nagegaan of en in welke mate wij „strategische” goederen exporteren naar landen waarmee wij geen „hartelijke” betrekkingen onderhouden.

Praktische toepassing

Voor zover schrijver dezes bekend, worden de economische aspecten van de slagkracht bij de defensievoorbereiding van de NAVO-landen niet op de hier beschreven wijze mede in beschouwing genomen. Het gevaar is dan ook aanwezig dat zich in oorlogstijd materieeltekorten voordoen die te voorzien en te voorkomen waren geweest door tijdige detectie van deze tekorten en het opstellen van plannen tot heroriëntatie van de produktiestructuur. Voorts door juiste voorbereiding van de mobilisatieplannen, waardoor de noodzakelijke produktiestructuur zo lang mogelijk wordt ontzien. Hierbij is een kwantitatieve en modelmatige aanpak onontkoombaar. Daarbij zal het tijdsaspect nader moeten worden uitgewerkt. Het hier gepresenteerde model is als vanzelfsprekend op jaarbasis opgezet. Maar het is te verwachten, dat de behoeften van de conventionele strijdkrachten per kleinere tijdseenheid — bijv. per week — moeten en kunnen worden gespecificeerd, wil de analyse zinvol zijn. Het is immers heel wel denkbaar dat bepaalde wapens e.d. al in de derde of vierde week na de aanvang van een conflict moeten worden geleverd. Een analyse met een model op jaarbasis geeft hierop geen antwoord.

Zoals hierboven is aangegeven, zal echter eerst een zeer grote hoeveelheid werk op het terrein van de statistische verzameling van gegevens, op het terrein van de te verwachten behoeften enz. moeten worden verricht, alvorens zo'n model operationeel is. Voor wie vindt dat er terecht middelen voor de defensie zijn gevoteerd en dat deze dan ook optimaal moeten worden aangewend, mag dit evenwel geen belemmering zijn voor een poging een EDM te bouwen. Het zal de optimale aanwending van de beschikbare middelen ten goede komen.

R. de Boer

Valutaherstel en rentedaling in het laatste halfjaar van 1976

DRS. H. M. J. DUYKER*

De geld- en kapitaalmarkt worden in het laatste kwartaal van 1976 gekenmerkt door herstel. Herstel van de valuta-schokken die ze in de zomer kregen te verwerken en die resulteerden in extreem hoge rentestanden op beide markten, een sterk geslonken deviezenvoorraad bij De Nederlandsche Bank (DNB) en een forse debetstand van de banken bij DNB. Door tijdelijk verruimende maatregelen van DNB werd voorkomen, dat de sinds de valutacrisis aanhoudende krapte op de geldmarkt een daling van de rente in de weg stond. Het nieuwe jaar begon dan ook met een lage rente en een krappe geldmarkt, welke krapte geleidelijk zal kunnen verdwijnen in de seizoenmatige verruiming van de geldmarkt aan het begin van het jaar.

De valuta-onrust

De valuta-onrust in augustus leidde tot omvangrijke valuta-interventies door DNB. In de eerste drie weken van die maand gaf ze voor ca. f. 1,5 mrd. Duitse Markten af, waarvan alleen al in de derde week voor f. 1 mrd. Dit leidde tot verdere verkrapping van de toch al niet ruime geldmarkt, hetgeen resulteerde in een sterke toename van het beroep van de banken op DNB (ruim f. 300 mln. eind juli tot bijna f. 3 mrd. in de derde week van augustus) en in een forse stijging (van ca. 9% eind juli tot ca. 15% in de derde week van augustus) van het 3-maands kasgeld voor de lagere overheid, welk tarief in het algemeen als maatstaf van de geldmarktrente wordt beschouwd.

DNB volgde de marktrentestijging in deze periode door middel van drie discontoverhogingen. Met de eerste twee discontoverhogingen werden de devaluatieverwachtingen niet weggenomen. De derde discontoverhoging (20 augustus), die DNB vergezeld deed gaan van een verhoging van het tarief voor de banken bij overschrijding van het toegestane contingent voor hun beroep, lijkt echter de doorslag te hebben gegeven. De marktpartijen zagen in, dat DNB bereid was de rente desnoods nog verder te laten stijgen om devaluatie van de gulden te voorkomen. Het vertrouwen in de gulden keerde dan ook terug, wat tot uitdrukking kwam in een snelle koersstijging van de gulden t.o.v. de Duitse Mark. Interventie in Duitse Markten was toen niet meer nodig en de geldmarkt kon weer tot rust komen.

De geldmarkt

Eind augustus was de geldmarkt zeer krap, met als kenmerken: een sterk geslonken goud- en deviezenvoorraad (f. 17 mrd. eind juli tot ruim f. 15 mrd. eind augustus) en een omvangrijke schuld van de banken bij DNB. Het zag er niet naar uit dat daar spoedig verandering in zou komen: in september en oktober zouden zoals gewoonlijk betalingen plaatsvinden van de inkomstenbelasting en de vennootschapsbelasting, in november en december van de BTW en in december zou de jaarlijkse uitzetting van de bankbiljettencirculatie een verkrappende impuls geven.

Al in de laatste week van augustus kon DNB een begin maken met de wederopbouw van haar deviezenvoorraad door aankoop van dollars en Duitse Markten. Dit had tot gevolg, dat de geldmarkt weer wat ruimte kreeg, waardoor de banken hun voorschotten bij DNB konden gaan aflossen. Hierop was van invloed dat DNB met ingang van 16 september het boetetarief voor overschrijding van het toegestane contingent van het beroep op DNB verhoogde. Bovenstaand boetetarief wordt door DNB in rekening gebracht voor zover het gemiddelde beroep in de referentieperiode het toegestane contingent overschrijdt. Dit kan uiteraard pas aan het eind van de betrokken periode worden vastgesteld, zodat er gedurende die periode onzekerheid heerst bij de banken omtrent de werkelijke kosten van het beroep. De verwachte kosten van het beroep fungeren als richtprijs voor de geldmarkt. Deze richtprijs is hoger naar-

mate het op de weekstaat van DNB af te lezen collectieve beroep van de banken groter is. Door de sterke concurrentie van de banken bij het aantrekken van middelen op een krappe geldmarkt, bestaat de mogelijkheid dat bovengenoemde richtprijs een bodem vormt voor de tarieven voor de gelden met een looptijd, korter dan de op dat moment resterende referentieperiode; de banken zullen slechts gelden aanbieden tegen een tarief, dat hoger ligt dan de door hen verwachte kosten voor het beroep, dat ze wegens de krapte in die periode zullen moeten doen. De banken konden hun collectieve beroep op DNB in de loop van de maand september echter vrijwel decimeren, waardoor het hoge tarief voor overschrijding van het contingent niet langer als richtprijs fungeerde.

In de eerste week van oktober vonden echter omvangrijke vennootschapsbelastingafdrachten plaats, alsmede de storting op de Staatslening van 9 september, zodat de debetpositie van de banken bij DNB in één week het hoge niveau van eind augustus overschreed. DNB besloot de banken in de krapte op de geldmarkt tegemoet te komen door middel van dollarswaps en speciale beleningen¹⁾, aangezien de herstelde valutaire positie van de gulden rentedaling toeliet. De pariteitsveranderingen tussen de slangvaluta van half oktober brachten de gulden in de slang in een dermate sterke positie, dat DNB overging tot aankoop van Duitse Markten. Dit kwam erg goed uit, omdat hierdoor tegelijkertijd haar deviezenvoorraad verder werd aangevuld en de geldmarkt werd verruimd. Deze verruiming was echter te gering om de BTW-afrachten en de aflopende

*) De auteur is medewerkster bij het Economisch Bureau van de AMRO-bank te Amsterdam.

1) Dollarswaps: in dit geval aankoop door DNB van dollars bij het bankwezen, onder gelijktijdige verkoop op termijn. Om de geldmarkt te verkrappen is een omgekeerde transactie mogelijk. Speciale beleningen: voorschotten voor een vaste periode, die niet worden beschouwd als een beroep op de Bank in de zin van de contingentieringsregeling. Bron: *Jaarverslag DNB, 1975, blz. 123.*

speciale beleningen en dollarswaps op te kunnen vangen, zodat zowel de speciale beleningen als de dollarswaps werden verlengd en vergroot.

Onder invloed van de sterke positie van de gulden in de slang, die deze maatregelen en valuta-aankopen mogelijk maakte, bleef de geldmarktrente dalen. Eind november bedroeg ze 7½%, hetgeen ½% lager was dan het op dat moment geldende voorschottarief: het tarief dat DNB de banken berekent voor het beroep binnen het hun toegestane contingent.

Op 29 november besloot DNB „gelet op de ontwikkeling van de geldmarktrente en de gewijzigde omstandigheden op de valutamarkt” al haar officiële tarieven met 1% te verlagen. De rest van het jaar bleef de geldmarkt krap, maar dank zij de verlenging van de speciale beleningen en de swap-transacties had dit geen rentestijging tot gevolg. In feite werd aldus de krapte van de geldmarkt van het laatste halfjaar van 1976, die al dateerde van de valuta-onrust van de afgelopen zomer, doorgeschoven naar 1977.

Ogenscheinlijk verschilde de situatie eind december, toen de banken debet stonden voor ca. f. 1 mrd. en er ca. f. 2 mrd. uitstond aan swaps en speciale beleningen, kwantitatief niet zoveel van de situatie in de derde week van augustus, toen er voor bijna f. 0,5 mrd. aan dollarswaps uitstond en de banken een debetstand bij DNB hadden van bijna f. 3 mrd. De andere factoren vertoonden echter wel degelijk verschillen. De geldmarktrente lag eind december ca. 9% lager dan in augustus, de gulden stond boven in de slang in plaats van beneden en de deviezenvoorraad van DNB was weer aangevuld.

Eind december passeerde het geldmarkt-tarief de 6% in benedenwaartse richting, waarbij het ruim 1% lager kwam te liggen dan de voorschotrente. Aangezien de gulden nog steeds sterk stond in de slang, zag DNB in de lage marktrentestand aanleiding om de officiële tarieven met ingang van 7 januari met een heel procent te verlagen, waarmee het wisseldisconto op 5%, het promessedisconto en de voorschotrente op 6% kwamen.

De motivatie van DNB voor de laatste discontoverlaging luidt: „Met het oog op de internationale rente-ontwikkeling en de daarmee samenhangende ontwikkeling op de valutamarkt heeft De Nederlandsche Bank besloten haar tarieven met 1% te verlagen, hoewel de binnenlandse kredietverlening een krachtige expansie vertoont en op zich zelf geen aanleiding zou geven tot deze renteverlaging”.

Dit is een ongebruikelijk uitgebreide toelichting die aangeeft dat de overwegingen ten aanzien van de geldmarkt en de valutaire positie van de gulden zwaarder wogen dan de binnenlandse ontwikkelingen.

Gezien de verwachte seizoenmatige verruiming van de geldmarkt, zal de rente de komende maanden waarschijnlijk geen stijging gaan vertonen, waarbij is geabstraheerd van het eventuele optreden van een nieuwe valuta-crisis.

De kapitaalmarkt

Als men het renteverloop op de kapitaalmarkt, af te lezen uit het gemiddelde rendement op de drie nieuwste langlopende Staatsleningen, aanschouwt, valt te constateren, dat dit het renteverloop op de geldmarkt in afgezwakte mate volgt.

Zolang de geldmarktrente lager is dan de kapitaalmarktrente, is er voor de beleggers (i.c. de institutionele beleggers) geen reden, hun geld in belangrijke mate op de geldmarkt te beleggen. Dit verandert echter als de geldmarktrente de kapitaalmarktrente in aanzienlijke mate gaat overtreffen. Op de kapitaalmarkt kan dan het aanbod gaan verminderen, waardoor ook de kapitaalmarktrente zal stijgen.

Als men aanneemt, dat de benedengrens van de kapitaalmarktrente enigszins wordt beïnvloed door het verwachte inflatietempo, is er hier sprake van een asymmetrische koppeling: in opwaartse richting kan de geldmarktrente de kapitaalmarktrente tot boven de inflatieverwachtingen uitvullen, terwijl de inflatieverwachting in geval van daling van de geldmarktrente als rem fungeert op de daling van de kapitaalmarktrente.

Het hoogste punt van de kapitaalmarktrente werd afgelopen jaar in augustus bereikt: ca. 10%. Hierna zette een voor de kapitaalmarkt snelle daling in, omdat zowel de geldmarktrente als

de inflatie, en daarmee de inflatieverwachting, een daling vertoonden.

De daling van de kapitaalmarktrente resulteerde aan het eind van het jaar in een rentepeerl van 8,40%, bijna ¼% lager dan aan het begin van 1976. Mede in verband met deze voortdurende rentedaling heeft DNB de binnenlandse onderhandse kapitaalmarkt vanaf 3 januari weer open gesteld voor niet-ingezetenen, met als doel het bevorderen van de in verband met het overschot op de lopende rekening gewenste kapitaal-export. Eind mei 1976 had ze de afgifte van vergunningen voor deze leningen in verband met de toen beginnende rentestijging gestaakt.

Thans hanteert DNB bij het verstrekken van deze vergunningen een kalenderstelsel en stelt te een aantal voorwaarden, zoals: een minimale looptijd van 10 jaar, aflossing in ten minste 5 gelijke bedragen en een maximaal bedrag per lening van f. 75 mln. De verwachting is overigens niet, dat het buitenland binnenkort op grote schaal een beroep zal doen op de Nederlandse kapitaalmarkt. Aangezien ook het bedrijfsleven vooralsnog geen tekenen vertoont van een snelle opleving, zal ook van die kant het beroep gering zijn. Het Rijk heeft echter evenals in 1976 ook in 1977 een groot financieringsstekort, waardoor het beroep op de kapitaalmarkt in het eerste halfjaar waarschijnlijk grotendeels van het Rijk afkomstig zal zijn.

Gezien het bovenstaande, het vooralsnog dalende inflatietempo, alsmede de verwachtingen ten aanzien van de geldmarktrente, ligt in de komende maanden een rentestijging op de kapitaalmarkt niet in de lijn der verwachtingen.

H. M. J. Duyker

Dr. C. Goedhart: Hoofdlijnen van de leer der openbare financiën. Stenfert Kroese BV, Leiden, 1975, 3e herziene druk, 478 blz., f. 59,50.

Van Goedharts *Hoofdlijnen* verscheen de derde, herziene druk. Het boek dateert van 1957, de eerste herziening vond plaats in 1966. De *Hoofdlijnen* onderscheidt zich van de meeste hand- en leerboeken over openbare financiën door het terugrijpen naar de historische wortels van de verschillende theorieën (waardoor moderne opvattingen soms zeer belegen blijken) en door de summierere behandeling van institutionele aspecten als de

overheidsorganisatie en het belastingstelsel. Het gaat Goedhart niet om een beschrijving van de specifiek Nederlandse situatie, maar om het samenvatten van de hoofdlijnen van de algemene economische theorie der openbare financiën, zoals die zich in het internationale denken hebben ontwikkeld. Uiteraard wordt wel aandacht besteed aan typische brokjes Nederlandse openbare-financiënfolklore, zoals het structurele begrotingsbeleid en de financiële

verhouding tussen het Rijk en de lagere overheden, maar dit geschiedt heel duidelijk tegen de achtergrond van de algemene theorie.

Deze opzet is ongewijzigd gebleven, zij het dat de historische uiteenzettingen vooral in de laatste bewerking aanzienlijk zijn bekokoort om plaats te maken voor een meer uitvoerige behandeling van onderwerpen als het besluitvormingskader, de theorie van de financiële verhouding en de sociale verzekering, waaraan afzonderlijke paragrafen worden gewijd. Naast deze uitbreidingen bestaat de herziening voornamelijk uit een vergroot en vrijwel volledig herschreven hoofdstuk over de overheidsuitgaven en een bewerking van het gedeelte over begrotingspolitiek. De hoofdstukken over de overheidsinkomsten, de belastingen en het overheidskrediet verschillen slechts op ondergeschikte punten van de vorige druk. Het boek volgt daarmee de accentverschuivingen en de vernieuwingen die zich binnen de openbare financiën sedert de jaren zestig hebben voorgedaan, zij het niet in alle opzichten.

In de jaren vijftig en zestig stonden de openbare financiën sterk onder invloed van de, inmiddels te optimistisch gebleken, visie dat de overheidsbegroting het aangewezen instrument zou zijn om de bestedingen op peil te houden. Het accent lag daarmee op het bestedings-effect van de overheidsfinanciën. De praktijk van het anti-cyclische begrotingsbeleid bleek moeilijker dan de leer. De aandacht van de beoefenaren van de openbare-financiën leer verplaatste zich naar de invloed van de overheidsbegroting op langere termijn en naar het vraagstuk van de beheersing van de snel groeiende publieke sector. In verband met dit laatste kwam het accent in toenemende mate te liggen bij het programma-effect van de overheidsfinanciën, wat zijn weerslag vond in micro-economische analyses van de gevolgen van afzonderlijke overheidsuitgaven. Daarmee werd een zeker evenwicht hersteld, want de micro-economische analyse van belastingeffecten nam reeds lang een vaste plaats in binnen de openbare financiën. Voorts werd de analyse van het besluitvormingsproces ter hand genomen. Daarbij werd niet volstaan met positieve analyses, maar ook werd en wordt geprobeerd om d.m.v. normatieve analyses richtlijnen te vinden voor de allocatie van middelen binnen de publieke sector en tussen de publieke en particuliere sector. De welvaartstheorie sloeg toe. Het analytisch apparaat werd bovendien steeds wiskundiger. Wat vinden we van deze nieuwe ontwikkelingen nu terug in Goedharts boek?

Om met het laatste te beginnen: het boek bevat slechts een handvol vergelijkingen die voor het merendeel betrekking hebben op een eenvoudig macro-model en voor het overige dienen als

cijfermatige illustraties bij Goedharts weergave van de afwentelingstheorie.

„In dit boek wordt geen welvaarts-theorie behandeld”, zegt hij in inleiding en omzeilt daarmee de formalistische aanpak die kenmerkend is voor de recente openbare-financiën literatuur. Uiteraard komen de resultaten van het welvaarts-theoretisch onderzoek wel aan de orde, met name in het herziene hoofdstuk over de overheidsuitgaven. Dit hoofdstuk is vooral de moeite waard door Goedharts doordachte begripsomschrijvingen van „echte” en „quasi”-collectieve goederen aan de hand waarvan hij een fraaie samenvatting geeft van de positieve en normatieve uitgavetheorieën. Hierbij steekt hij zijn scepsis over de pseudo-marktoplossing voor de voorziening met collectieve goederen niet onder stoelen of banken. Als oorzaak voor het falen van de marktanalogie ziet Goedhart het niet onderkennen van de gedragsgespletenheid van individuen; zij spelen als staatsburger een andere rol dan als marktpartij. Hij laat zich echter niet verleiden tot een uitputtende behandeling van de economische theorie van collectieve keuzeprocessen. Wel komen de gedachten van Olson en Buchanan ter sprake en wordt in het hoofdstuk over de overheidsbegroting ingegaan op knelpunten in het besluitvormingsproces, zoals de invloed van sectorspecialisten en pressiegroepen. Verder komt de beleidsanalyse als hulp-

middel bij het nemen van collectieve beslissingen aan de orde.

De gedeelten over de begrotingspolitiek dragen de sporen van de jongste ontwikkelingen en ervaringen op dit gebied. Uitvoeriger dan in de vorige druk worden de achtergrond en systematiek van het structurele begrotingsbeleid besproken. Voorts wordt de beperktheid van de begroting als slagvaardig conjunctuurpolitiek instrument benadrukt met als achtergrond de bijzondere problemen die ontstaan door het niet langer parallel verlopen van prijs- en volume-ontwikkeling.

De bij- en omwerkingen die Goedhart in zijn boek heeft aangebracht, zijn evenvele verbeteringen. Men kan het daarom alleen maar betreuren dat de auteur deze face-lift niet op alle hoofdstukken toegepast. Immers, ook op het terrein van de belastingtheorie is de laatste 10 jaar wel het een en ander gebeurd. Zo wordt in de ruim 80 bladzijden die Goedhart uittrekt voor de theorie van de economische gevolgen van belastingheffing, bijvoorbeeld voorbijgegaan aan de invloedrijke Harberger-school. Ook mist men een overzicht van de stand van zaken m.b.t. het empirisch onderzoek naar de uiteindelijke verdeling van de belastingdruk. Hopelijk wordt bij een volgende herziening het gehele boek door de mangel gehaald. Het zou daardoor aan betekenis winnen.

H. M. v.d. Kar

Dr. W. J. de Gooijer: Beheersing van technologische vernieuwing. Samsom, Alphen aan den Rijn, 1976, 308 blz., f. 35.

In de wassende stroom van literatuur over de wenselijkheid en de mogelijkheden om de technologische ontwikkeling te evalueren en — indien gewenst — te beheersen is de handelseditie verschenen van het proefschrift met dezelfde titel, waarop de auteur begin dit jaar promoveerde aan de TH Twente. Aan deze studie ligt de volgende probleemstelling ten grondslag:

- wie nemen er in onze economische orde de beslissingen ten aanzien van industriële innovaties en door wie of wat worden die beslissingen beïnvloed?;
- zou dat ook anders moeten en kunnen?

Het eerste hoofdstuk (8 blz.) geeft een inleiding en de probleemstelling. Tevens worden enkele begrippen omschreven. In tegenstelling tot hetgeen de weidse titel doet vermoeden, blijkt De Gooijer zich te willen beperken tot industriële innovaties, opgevat „in de zin van het ontwikkelen en op de markt brengen van nieuwe produkten”. Derhalve wordt in het tweede hoofdstuk (18 blz.) ingegaan op het innovatieproces binnen de onderneming, waar-

bij onderscheid wordt gemaakt tussen de fasen onderzoek en ontwikkeling, productie en marketing. Vervolgens wordt in het derde hoofdstuk (32 blz.) de maatschappelijke context geschilderd: een complexe, pluralistische samenleving, waarin verschillende groeperingen door onderhandelingen, coalities en compromissen de eigen doelstellingen nastreven. De overheid treedt op als innovatie-bevorderende instantie, maar heeft slechts beperkte mogelijkheden tot beheersing van innovaties. Ook andere organisaties hebben deze mogelijkheden volgens De Gooijer niet, de onderwijsinstellingen — voornamelijk via een mentaliteitsverandering van docenten en studenten — uitgezonderd.

Uitvoerig (97 blz.) komt de invoering van televisie in Nederland bij wijze van case-study in het vierde hoofdstuk aan de orde. Uit de chronologische beschrijving van het beslissingsproces rijst het beeld op van een weifelende overheid, die zich trachtte te verschuilen achter commissies en nota's. Intussen wendden de overige betrokkenen (PTT, NV Philips, NV Nozema, omroeporganisaties) allerlei invloedsmiddelen aan om het proces ten eigen bate te beïnvloeden.

Het resultaat was een sluipende intrede van de televisie in onze samenleving, nl. via verlenging en uitbreiding van een aantal experimentele fasen. In het laatste hoofdstuk (98 blz.) wordt dan bezien welke beheersingsmogelijkheden van industriële innovaties in principe ter beschikking staan van respectievelijk de onderneming, de overheid en andere organisaties. Het blijkt een schrale oogst: alleen op lange termijn mag volgens De Gooijer wellicht iets worden verwacht van een mentaliteitsverandering, die door middel van meer kritische onderwijsprogramma's bewerkstelligd zou kunnen worden.

Probleemstelling en resultaat van de studie vergelijkend dringt de conclusie zich op dat De Gooijer van beide opgeworpen vragen slechts de eerste heeft beantwoord. Zijn constatering dat in onze economische orde de onderneming veruit de belangrijkste organisatie is wanneer het gaat om *industriële* innovaties, is echter niet schokkend en zijn schets van de onmacht van andere organisaties ter zake is niet nieuw. Werkelijk interessant is de tweede vraag. Helaas wordt het eerste deel hiervan in nauwelijks een pagina (blz. 166-167) afgedaan met enkele verwijzingen naar „de kwade kanten van innovatie-activiteiten” (voor milieu, grondstoffen). Een werkelijke analyse van de redenen, die nopen tot beheersing van de technologische

ontwikkeling ontbreekt. Deze lacune wreekt zich bij de bespreking van de beheersingsinstrumenten: Het is immers niet goed mogelijk instrumenten te evalueren indien de doelstellingen niet strak omschreven zijn. Een volledige stopzetting van de technologische ontwikkeling wordt ook door De Gooijer niet overwogen; de bedoeling is veeleer die ontwikkeling te sturen en de kwade kanten ervan te minimaliseren. Keer op keer moet hij echter constateren dat de „beoordelingscriteria” hiertoe ontbreken 1).

In het vijfde hoofdstuk wordt een opsomming en evaluatie gegeven van de instrumenten die momenteel voorhanden zijn. Derhalve wordt ook de vraag of het *anders* zou kunnen eigenlijk niet beantwoord. Ondanks deze kritiek heeft het boek de duidelijke verdienste dat nu ook voor de Nederlandse omstandigheden aandacht gevraagd wordt voor een klemmend probleem. De case-study is het waard gelezen te worden door velen die betrokken zijn bij de parlementaire besluitvorming in Nederland.

H. Schreuder

1) Voor een bespreking van zes mogelijke criteria zie David M. Freeman, *Technology and society: issues in assessment, conflict and choice*, Chicago, 1974.

C. Boersma en Mr. A. J. Engelberts: **Kluwers belastinggids 1977**. Kluwer BV, Deventer, 1976, 216 blz., f. 10,50.

Belastinggids voor de aangifte van inkomstenbelasting 1976 en vermogensbelasting 1977. Voorzien van model-aangiftebiljet, hulpstaten, registers, tips en attentiesenen.

Workers' participation. Final report on an international management seminar convened by the OECD. Parijs, 1975, 93 blz., \$ 6.

Het rapport is een verslag van de discussies, die plaatsvonden tijdens het seminar dat de OECD in maart 1975 hield over participatie van werknemers in de leiding van de onderneming en medezeggenschap over hun eigen werksituatie. Tevens wordt gepoogd de gevoerde discussies in een wat ruimer perspectief te plaatsen.

Don Weller: De koper. Een studie van de consument. Marka-paperback, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1976, 222 blz., f. 25.

De bedoeling van het boek is zo eenvoudig mogelijk te laten zien, wat er zich in mensen afspeelt, als ze aan het kopen zijn, of als ze tot kopen verleid worden, en tevens de consequenties aan te geven die dit heeft voor degenen die met verkoop, reclame en algemene marketing te maken hebben.

Amsterdam vraagt

Voor de **DIENST DER PUBLIEKE WERKEN** bij de afdeling Stadsontwikkeling, onderafdeling Structuur (Economische Vakgroep) enige

(adjunct)-planologisch onderzoekers

De taak van de Economische Vakgroep omvat: vervaardigen van structuurplannen over de werkgelegenheid; behandelen van de problematiek van de menging wonen en werken; adviseren ten behoeve van planvorming en beheersvraagstukken; opstellen van modellen voor economische ontwikkeling van de agglomeratie Amsterdam ten behoeve van structuurplannen.

Taak: onderzoeken naar achtergronden van bedrijfsvestigingen door middel van enquêtes, analyse mutatie-proces, investeringsgedrag en

ruimtebehoefte analyse; arbeidsmarktonderzoek en daarop aansluitende statistische onderzoeken; opstellen van nota's.

Vereisten: VWO-opleiding en het diploma planologisch onderzoeker, dan wel hoger beroeps-onderwijs. Ervaring in soortgelijke werkzaamheden is gewenst.

Salaries: afhankelijk van leeftijd en ervaring, maximaal f 2956,- bruto per maand.

Inlichtingen: de heer drs. A. W. H. C. Vloemans, telefoon (020) 596.1359.

Bovengenoemd salaris is exclusief een toeslag van maximaal f 30,- per maand. Vakantiegeld 7,8 procent, de rechtspositieregeling van de gemeente Amsterdam is van toepassing. Een psychologisch onderzoek zal deel uitmaken van de selectieprocedure. Schriftelijke sollicitaties binnen 14 dagen te richten aan de Afdeling Personeelszaken, Oudezijds Voorburgwal 274, Amsterdam, onder vermelding van vacaturenummer A32413

